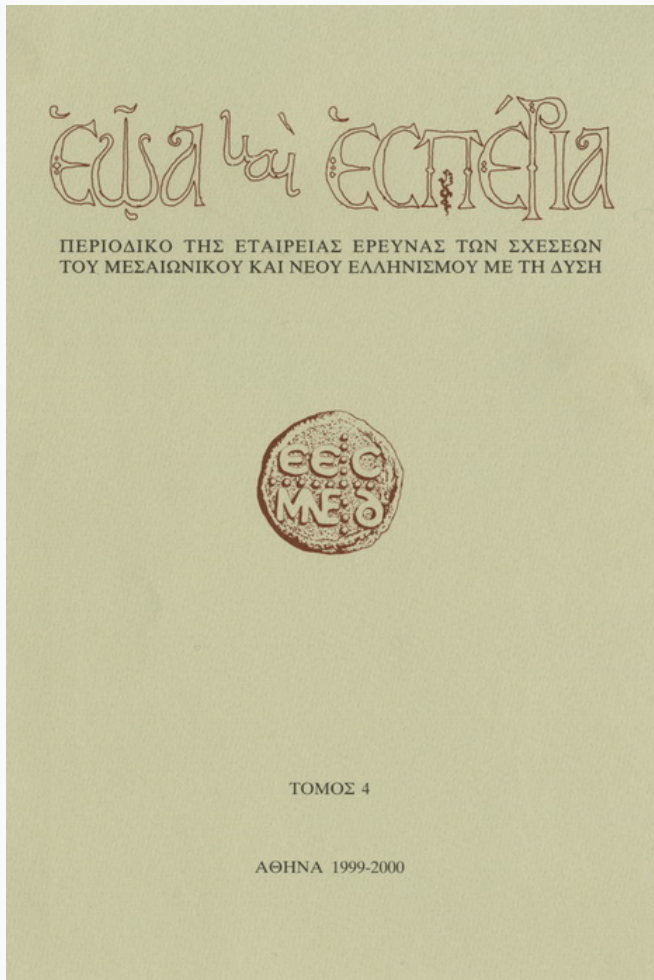

Εοα και Esperia

Vol 4 (2000)

ΟΙ «ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ» ΤΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΠΡΟΣ
ΤΟΝ ΜΑΘΗΤΗ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΝΟΤΑΡΑ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

doi: [10.12681/eoaesperia.55](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.55)

To cite this article:

ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ Β. (2000). ΟΙ «ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ» ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΑΘΗΤΗ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΝΟΤΑΡΑ. *Εοα Kai Esperia*, 4, 175–242.
<https://doi.org/10.12681/eoaesperia.55>

**ΟΙ «ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ»
ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΑΘΗΤΗ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΝΟΤΑΡΑ**

Στη συλλογή των χειρογράφων του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου της Κωνσταντινουπόλεως ανήκει και το χειρόγραφο αρ. 247¹. Πρόκειται για 11 *ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες* του γνωστού καθηγητή του Κανονικού Δικαίου στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, Νικολάου Παπαδόπουλου Κομνηνού (1651-1740) προς το μαθητή του Χρυσάνθο Νοταρά (c. 1663-1731), αργότερα πατριάρχη Ιεροσολύμων (1707-1731). Από τα κείμενα αυτά, τα 6 πρώτα (αρ. 1-6) έχουν τη μορφή επιστολής-απάντησης του δασκάλου προς το μαθητή σε απορίες που έχει εκείνος διατυπώσει. Τα υπόλοιπα 5 κείμενα είναι σύντομες διατριβές και αναφέρονται όλα στο ίδιο θέμα: στην *πλάνην τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἡσυχαστῶν*.

Ο Χρυσάνθος Νοταράς σπούδασε στην Πάδοβα από το 1697 έως το 1700². Ο δεσμός του με τον δάσκαλό του, τον κρητικό Νικόλαο Παπαδόπουλο Κομνηνό (στο εξής Ν.Π.Κ.), είναι γνωστός. Αποκαλύπτεται κυρίως από την αλληλογραφία τους. Ο Ν.Π.Κ., όπως είναι γνωστό, είχε ασπασθεί τον καθολικισμό και ανήκε για αρκετά χρόνια στις τάξεις του τάγματος των Ιησουιτών (1670-1686), από όπου αναγκάστηκε να αποχωρήσει. Το έργο του *Praenotiones Mystagogicae ex jure canonico*, (Πάδοβα 1696)³ αποτελεί σύγγραμμα *κατὰ Γραικῶν καὶ λυσσώδη ἐπίθεσιν κατὰ τῶν Ἑλλήνων θεολόγων καὶ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, μεροληπτικὴν ὑπεράσπισιν τῶν λατινικῶν δοξῶν*⁴. Ο Ν.Π.Κ. υπογράφει τα γράμματά

-
1. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. IV, Πετρούπολις 1915, σ. 214-215.
  2. Βλ. ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ, Χρυσάνθος Νοταράς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Προδρόμος τοῦ Νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1999, σ. 83-85. Ο Χρυσάνθος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν εγγραφῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, εγγράφεται τὸ 1697 στὴ σχολὴ τῶν Ἱατροφιλοσόφων (Artisti) καὶ τὰ ἐπόμενα δύο χρόνια στὴ Νομικὴ (Legisti) ὅπου ἐδίδασκε ὁ Ν. Παπαδόπουλος Κομνηνὸς τὸ Κανονικὸ Δίκαιο. Ευχαριστῶ τὴ φίλη Π. Στάθη ποὺ μοῦ παρεχώρησε τὴ μικροταινία τοῦ χφ. ΜΠΠ 247 καὶ συζήτησε μαζί μου, πάντοτε πρόθυμα, τὰ προβλήματά μου.
  3. E. LEGRAND, B.H., XVIIe s. Γ' αρ. 675, σ. 50.
  4. Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνός (1651-1740), *Εκκλησιαστικός Φάρος Αλεξανδρείας* 11(1913) 526. Βλ. E. LEGRAND, B. H., XVIIe s. E, σ. 410-423 καὶ G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988, σ. 300-303, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ανέκδοτα κείμενα τοῦ Μελετιῶν Τυπάλδου: ἡ Lettera καὶ ἡ Informazione, ἡ Apologia τοῦ Abbate Fardella, Ἐφα*

του ως *λατινόφωνων, φιλέλλην και φιλοχρυσάνθος*, συχνά ως *Νικόλαος ὁ ἑλληνικότατος*, ενώ επίσης αυτοχαρακτηρίζεται: *τό φρόνημα λατίνος, Ἕλληνα δὲ τό γένος*. Αποκαλυπτικά της αγάπης του διδασκάλου για τον μαθητή είναι τα αποσπάσματα των επιστολών του προς τον πατριάρχη Δοσίθεο, όταν ο Χρυσάνθος είχε αναχωρήσει από την Πάδοβα και πορευόταν προς το Παρίσι: *Ἀπῆλθε (ο Χρυσάνθος) ... καί ἀρξάμενος τῆς πρὸς Κέλτας πορείας, ἀφείλε μου τῆς καρδιάς τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν δόξαν μου τῆς διδασκαλίας. Οὐ γὰρ ἐλπίζω ποτέ, εἰ καὶ ἑκατοντούτης ἀποθάνω φοιτητὴν τοιοῦτον εὐρεῖν, οὐ τό φιλεπιστήμον ἄκρον, τό σπουδαῖον πολὺ, βαθύ τό νοητικόν, τό πολυμαθές ἀνερευνήτον.* Ὅφει, *Μακαριότατε Πάτερ, τόν ἀνεψιόν οἶον ὀρμώμενον ἀπὸ τῆς Φοινίκης τόν Πυθαγόραν καὶ ἀνερχόμενον ἐκ τῆς Αἰγύπτου τόν Πλάτωνα ἢ Ἑλλάς*. Παρακάτω τον διαβεβαιώνει ότι ο Χρυσάνθος παρέμεινε *ἀμετάβλητος τὰ ἦθη ἐκ τῆς δυτικῆς διαφθορᾶς*. Και σε ἄλλη επιστολή του, εκφράζει την επιθυμία της συχνῆς επικοινωνίας με τον Χρυσάνθο και του γράφει: *καθώς, μά τόν Κύριον τόν Θεόν, δέν ἀγαπῶ περισσότερο ἄνθρωπον κανένα εἰς τόν κόσμον ὡς τὴν ὑμετέραν λογίότητα, ἔττι ἔχω μεγαλύτερη χαρὰ ἐν ταῖς πολλαῖς μου ἀνίαις καὶ στενοχωρίας ὡς εἰς τό νά λάβω γράμματά σας καὶ νά μάθω τί κάνετε, ποῖαι τῶν πραγμάτων ἐλπίδες καὶ ὅσα περί τῶν κοινῶν ιδεῶν*. Σε επιστολή της 21 Φεβρουαρίου 1703⁵ εκδηλώνει ακόμη μια φορά την αγάπη του: *ἐγὼ αἰεὶ προσκυνῶ μετ' εὐσεβείας τόν Χρυσάνθον μου καθὼς οἱ καθολικοὶ τὰ ἀγάλματα καὶ δέν ἔχω οὐδέ τιμώτερον ἀντικείμενον τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εὐλαβείας μου ὡς τόν Πανιερώτατον Καισαρεῖας (εννοεῖ τον Χρυσάνθο) καὶ ἀληθῶς νέον Εὐσέβειον τὴν μάθησιν, ἀλλ' ὀρθόδοξον*⁶.

Ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος αντλεί τα σημαντικότερα στοιχεία για τη βιογραφία του Ν. Π. Κ., από τις 31 ανέκδοτες επιστολές του προς τον Χρυσάνθο, τις οποίες βρήκε και μελέτησε στη βιβλιοθήκη του ΜΠΤ. Σημειώνει εκεί σχετικά με το χφ 247, ότι διασώζει μια σειρά *ἀνεκδότων πραγματειῶν τοῦ Κομνηνοῦ, ἃς ὁ ἴδιος ὁ Χρυσάνθος ἀπέσπασε καὶ ποσῆρτησεν εἰς τόν κώδικα τοῦτον*. Παραθέτει επίσης κατάλογο των κειμένων. Τα θέματα που πραγματεύονται και οι 11 διατριβές αποκαλύπτουν τα ενδιαφέροντα και τον προβληματισμό του Χρυσάνθου, καθώς και την εκτίμησή του για τον διδάσκαλό του, μολοντί *λατινόφρονα*. Ἄλλωστε, ο Ν.Π.Κ. έχει σε πολλές ευκαιρίες επισημάνει ότι ο Χρυσάνθος διατή-

καὶ Ἐσπερία 2 (1994-1996) 212-227.

5. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 111.

6. Πρβλ. και τον στενό δεσμό του Χρυσάνθου με τον παλαιότερο δάσκαλό του στην Πατριαρχική Ακαδημία στην Κωνσταντινούπολη (1680-1681), τον Σεβαστό Κυμνητή, ὅπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους ὅπου ο δάσκαλος εκφράζει τον θαυμασμό και την αγάπη του για τον μαθητή. Πρβλ. επίσης και την «επιστολιμαία διατριβὴ περὶ μετουσιώσεως» που του απέστειλε αργότερα (1687) ο Κυμνήτης, Π. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 56, 58-59.

ορησε αλώβητη την ορθοδοξία του και φωτιανίζει καί φωτιανίζεσιν αεί εὔχεται. Από τις παραπάνω επιστολές του Παπαδόπουλου προκύπτει, ότι ο Χρυσάνθος διατύπωνε απορίες του, όχι μόνο για θέματα του κανονικού δικαίου αλλά συχνά του ζητούσε πληροφορίες σχετικές και με την δυτική εκκλησία και θεολογία. Ο Ν.Π.Κ. διατύπωνε γραπτά τις απαντήσεις του, ακόμη και όταν ο Χρυσάνθος σπούδαζε κοντά του, στην Πάδοβα. Στην αλληλογραφία τους επισημαίνονται πληροφορίες και για τις συγκεκριμένες πραγματείες του κώδικα ΜΠΤ 274⁷. Σε επιστολή του της 30 Σεπτεμβρίου 1698 του γράφει: *καί ἡμεῖς οἱ ἐλάχιστοι σπουδάζοντες, ὡς θέμις, ὀπλιζόμεν σου τόν ἑλλαδικότατον νοῦν... θεολογικαῖς ἀρχαῖς, δι' ὧν καί τῶν προτιθεμένων ἡμῖν τήν λύσιν ἀνάγομεν*. Στις 30 Σεπτεμβρίου 1701, πληροφορεῖ τον Χρυσάνθο ότι ασχολεῖται με την σύνταξη πανηγυρικών λόγων και χριστιανικής ηθικής *κατά παράκλησίν του*. Στην ίδια επιστολή επιλύει δύο κανονικά ζητήματα και αναφέρεται στην *ἐν Ἁγία Σοφία Σύνοδον*, της οποίας τα Πρακτικά εἶχε δημοσιεύσει ο Δοσίθεος στον *Τόμο Καταλλαγῆς* (Ιάσιο 1694⁸). Υποστηρίζει ότι η σύνοδος δεν έγινε ποτέ και επισυνάπτει *σύντομον ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος*. Προφανώς πρόκειται για την πρώτη πραγματεία του χειρογράφου ΜΠΤ 274, με την οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω. Με την επιστολή του της 1 Αυγού-

7. Ο βίος και η πολιτεία του Ν.Π.Κ. αξίζει γενικά να μελετηθεί και να αναλυθεί. Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί το ενδιαφέρον του για τους Έλληνες φοιτητές της Πάδοβας. Ήταν ο καθηγητής-προστάτης της *Nazione Ultramarina* και ο πρόεδρος των ελληνικών Κολεγίων της Πάδοβας (βλ. σχετικά ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Τά καταστατικά τοῦ σωματείου (Nazione) τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας*, Αθήνα 1995). Στο Αρχεῖο των *Riformatori*, στα Κρατικά Αρχεῖα της Βενετίας, διασώζεται μεγάλος αριθμός εγγράφων που αποκαλύπτουν αυτή τη δραστηριότητά του. Στην αλληλογραφία του με τον Χρυσάνθο επισημαίνονται αρκετές αναφορές στο θέμα της μόρφωσης των σκλαβωμένων Ελλήνων, στην επιστολή του μάλιστα της 2 Ιουνίου 1702 (ό.π., σ. 108 και σ. 133), διατυπώνει ένα πολύ ενδιαφέρον για τις απόψεις του σχέδιο σχετικά με τη μόρφωση των Ελλήνων, το οποίο, όπως γράφει, το είχε υποβάλει στον πάπα. Δεν θεωρώ ότι όλες αυτές τις προσπάθειες του τις ενέπνεε η *λατινόφρων* συνείδησή του, όταν μάλιστα οι θέσεις του κατά των ενεργειῶν του φιλοδυτικού μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελετίου είναι γνωστές (βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ανέκδοτα κείμενα του Μελετίου Τυπάλδου*, περ. *Ἐψά καί Ἐσπέρια* 2 (1994-1996) 135-228. Αυτό που εντυπωσιάζει εδώ είναι οι σχέσεις του με τον πατριάρχη Δοσίθεο, ο οποίος μολονότι έχει με πολύ μεγάλη δραμτικότητα επικρίνει τις λατινόφρονες απόψεις που έχει διατυπώσει ο Ν.Π.Κ. στα έργα του κατά των ορθοδόξων, διατηρεῖ μαζί του φιλικές σχέσεις και αλληλογραφία, και του εμπιστεύεται τους ανειδίκετους του. Ο Ν.Π.Κ. επίσης, στην αλληλογραφία του με τον Χρυσάνθο, εκφράζει συχνά το σεβασμό και την εκτίμησή του για τον πατριάρχη Δοσίθεο. Βέβαια όλα αυτά επιδέχονται διάφορες ερμηνείες. Την απάντηση θα δώσει η ολοκληρωμένη έρευνα και ανάλυση των διάσπαρτων σχετικών στοιχείων για τη ζωή και τη δράση του *λατινόφρονος* αλλά πάντοτε *φιλέλληνος* Νικολάου και πρέπει να μελετηθούν στα πλαίσια των συνθηκών της εποχής του.
8. E. LEGRAND, B.H., XVIIe s., Γ', αρ. 658, σ. 28-29. Ο Χ. Παπαδόπουλος, από παραδρομή προφανώς γράφει (ό.π., σ. 107) ότι δημοσιεύθηκαν στον Τόμο Χαράς. Βλ. E. LEGRAND, B.H., XVIIe s., Γ', αρ. 681, σ. 54-59. Σχετικά με αυτό το λάθος που επαναλαμβάνεται και από τον Ευγένιο Βούλγαρη, βλ. παρακάτω.

σπου 1713 *συναποστέλλει* τις πραγματείες *Κατά Καλβίνου* και *Περί ἐκκληΐτου τοῦ Πάπα*⁹ και στις 10 Μαρτίου 1718 επικρίνει την κίνηση των Ιανσενιστών στη Γαλλία, καθώς και την κίνηση των Ησυχαστών στη Ρώμη. Στην τελευταία αναφέρονται οι σχετικές πραγματείες του κώδικα ΜΠΤ 274. Όλα τα παραπάνω στοιχεία βοηθούν και στην πιθανή χρονολόγηση των πραγματειών.

Ο ιδιόμορφος φανατισμός του Παπαδόπουλου τον οδηγούσε συχνά στο σημείο να προκαλεί τον πατριάρχη πλέον Χρυσάνθο, γράφοντάς του χαρακτηριστικά (9 Μαΐου 1710)¹⁰, σχετικά με τη λατινική διδασκαλία *περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί ἐκ τοῦ Ἰοῦ*, ότι οφείλει ἢ να την ασπασθεῖ ἢ να την ανασκευάσει: *πρό τοῦ πατριαρχεῦσαι ἐξῆν τά τῶν φωτιανῶν μωρόλογα ὑποκρίνεθαι σιωπῶντι, ἀλλά πατριάρχη οὐδέ ἢ σιωπή ἀναμάρτητος*. Χαρακτηριστική είναι η αντόγραφη σημείωση του Χρυσάνθου επάνω στην επιστολή: *Μωρός ὁ ἐμός διδάσκαλος καί λίαν ἀμαθής φαίνεται καί ἀθεόλογος ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ ... ἀφιλόσοφος καί σοφιστικός καί λίαν ἐξαπατημένος*. Ο Ν.Π.Κ. επιμένει στην πρόκληση και σε επόμενες επιστολές του (28 Αυγούστου 1711 και 1 Ιανουαρίου 1712)¹¹, γράφοντάς του, ότι θλίβεται γιατί δεν θα είναι μαζί στη μέλλουσα ζωή, αφού ο Χρυσάνθος είναι *κακοδοξῶν* και υποστηρίζει το *φωτιανόν κακούρηγμα* ότι οι το *filioque* δεχόμενοι *εισάγουν διαρχίαν*, και τότε σημειώνει πάλι ο Χρυσάνθος επάνω στο γράμμα: *Λίαν ἀμαθῶς θεολογεῖ ἐνταῦθα ὁ ἐμός διδάσκαλος περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως, ὁ γάρ ὁμολογῶν ὅτι καί ἐκ τοῦ Ἰοῦ ἐκπορεύεται οὐ δύναται μή εισάγειν δύο ἀρχάς*.

ΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ

Ο κώδικας είναι χάρτινος, αποτελείται από 65 φύλλα διαστάσεων 0,30 × 0,21. Είναι το πρωτότυπο και τα φφ. 1-38 είναι αντόγραφα του Παπαδόπουλου¹². Χρονολογημένη είναι μόνο η τρίτη πραγματεία: 23 Μαΐου 1698. Ο Χ. Παπαδόπουλος αναφέρει, ότι ο ίδιος ο Χρυσάνθος *ἀπέσπασε και προσήρτησεν εἰς τόν κώδικα* αυτές τις επιστολές-πραγματείες από την υπόλοιπη αλληλογραφία του. Ωστόσο από τη μελέτη των κειμένων προέκυψαν στοιχεία που δημιουργούν αμφιβολίες για το αν τις έχει κατατάξει χρονολογικά. Η κατάταξη είναι η ακόλουθη: 1. (φ. 1-4) *Περί τῆς λεγομένης καί οὐδέποτε γεγρονῖας ὑστάτης ἐν τῇ Ἁγία Σοφία Συνόδου*. 2. (φ. 7-13) *Περί τοῦ πῶς νοοῦνται ἀπό τόν Θεόν τά κτίσματα καί πῶς ὁ Θεός ἐπίσταται τά ἔξω αὐτοῦ*. 3. (φ. 14-19) *Περί τῶν διδομένων ὑπό*

9. Ό.π., σ. 238, πρβλ. χφ ΜΠΤ 418.

10. Ό.π., σ. 234.

11. Ό.π., σ. 235-236.

12. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, ό.π., σ. 214, σημ. 1.

τοῦ Πάπα συγχωροχαρτίων. 4. (φ. 19-23) *Περί τοῦ θείου καί ἐλευθέρου θελήματος*. 5. (φ. 25-34) *Περί τῶν κοινοβιτικῶν ταγμάτων τῆς ἁγίας δυτικῆς Ἐκκλησίας*. 6. (φ. 35-39) *Περί τῆς θείας χάριτος καί τοῦ ἀντεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου*. 7. (φ. 29-44) *Αἰ τοῦ Μολίνου προτάσεις ἅς ἐν τῇ Ρώμῃ ἀναθεμάτισαν*. 8. (φ. 47-52) *Περί τῆς πλάνης τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Ἑσυχαστῶν*. 9. (φ. 55-58) *Περί τῶν αὐτῶν Ἑσυχαστῶν*. 10. (φ. 59-62) *Τρόπος τῆς ἀληθοῦς προσευχῆς*. 11. (φ. 63-65) *Σύντομος διήγησις περὶ τῶν Ἑσυχαστῶν*.

1. ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΡΩΤΗ

Ἡ πρώτη πραγματεία (φ. 1-40) στο χφ δεν ἔχει τίτλο. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος¹³ καὶ ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς¹⁴ τὴν τιτλοφοροῦν: *Περί τῆς λεγομένης καὶ οὐδέποτε γεγонуῖας ὑστάτης ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ Συνόδου*. Παραδόξως χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ δύο τὴν ἔκφραση: *οὐδέποτε γεγонуῖας* τὴν ὁποία δεν τὴν ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, γεγονός που ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς (γράφει δύο χρόνια μετὰ τὸν Χ. Παπαδόπουλο), ἴσως ἔλαβε ὑπόψη τοῦ τὸν κατάλογο τοῦ τελευταίου.

Ἡ πραγματεία δεν εἶναι χρονολογημένη, ὠστόσο, σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ν.Π.Κ., πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὡς *terminum ante quem* τὴν χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς στὴν ὁποία ἐπισυνάπτεται, ἄρα τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1701. Αφορμὴ φαίνεται ὅτι ἔδωσε ἡ δημοσίευση τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου ἀπὸ τὸν Δοσίθεο, (*Τόμος Καταλλαγῆς*, Ιάσιο 1694). Ὅπως ἀναφέρει στὴν παραπάνω ἐπιστολὴ τοῦ, σύμφωνα με ἀπόφαση τῆς Ρώμης ἀνέλαβε νὰ συντάξει αὐτὸς τὴν *ἀναίρεσιν*. Ὁ Χ. Παπαδόπουλος διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι αὐτὴ τὴν προγραμματισμένη ἀναίρεση παραδίδει τὸ κείμενο τοῦ κώδικα ΜΠΤ 274. Ἀλλὰ ἡ ἐπίσημη ἀναίρεση ἐκ μέρους τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας θὰ εἶχε, νομίζω, καὶ τὸν ἀνάλογο ἐπισημότερο χαρακτήρα καὶ διεξοδικότερη διαπραγμάτευση. Ἐδώ, στὰ προλεγόμενα, ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀποδέκτη Χρῦσανθο, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴν *ἐπισυναφθεῖσα σύντομη ἐξέταση τοῦ ζητήματος*, που ἀναφέρει στὴν ἐπιστολὴ.

Ἡ λεγόμενη *ὑστάτη ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Σύνοδος (1450)*, ἡ ὁποία συνήλθε με τὸ σκοπὸ νὰ ἀποκηρύξει τὴν κατὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439) ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀμφισβητεῖται ἀπὸ μίαν μερίδα θεολόγων καὶ συνεπῶς καὶ τὰ Πρακτικὰ τῆς θεωροῦνται κατασκευασμένα καὶ νόθα, ἐνὸς μὴ ἄλλῃ μερίδα θεωρεῖ τὴ Σύνοδο γενομένη καὶ γνήσια τὰ Πρακτικὰ τῆς.

Πρῶτος δημοσίευσε ἐπιτομὴ τῶν Πρακτικῶν ὁ Λέων Αλλάτιος στὸ ἔργο τοῦ

13. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὀ.π., σ. 524.

14. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ὀ.π., σ. 214.

De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetuae Consensione (Κολωνία 1648)¹⁵. Θεωρεί πλαστογραφημένα τα Πρακτικά και υποστηρίζει τη θέση του με 14 επιχειρήματα κατά της γνησιότητας. Σχεδόν μισόν αιώνα αργότερα, ο πατριάρχης Δοσίθεος στον *Τόμο Καταλλαγής* (Ιάσιο 1694)¹⁶ δημοσίευσε πλήρη τα Πρακτικά και αργότερα ανήρесе τα επιχειρήματα του Αλλατίου, τα οποία αποδίδει *εις πρωτοφανή εκ προμελέτης διαστροφήν του γνησίου κειμένου* από τους παπιστές προκειμένου να αμφισβητηθεί το κύρος τους. Το γεγονός επιβεβαιώνεται, υποστηρίζει, από τα χειρόγραφα-αντίγραφα των Πρακτικών που ο ίδιος έχει υπόψη του και χρησιμοποιεί στην έκδοσή του και όπου δεν περιέχονται πολλά από τα σφάλματα στα οποία ο Αλλάτιος στηρίζει την κριτική του. Οι παρατηρήσεις του Δοσιθέου περιέχονται στο έργο του *Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, που δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του από τον Χρῦσανθο¹⁷, το 1715 στο Βουκουρέστι¹⁸.

Στη Δύση ασχολήθηκε με τη Σύνοδο και τη γνησιότητα των Πρακτικών ο θεολόγος Adam Zoernikav (1652-1692/94), (λουθηρανός που ασπάστηκε την ορθοδοξία), στο έργο του *Tractatus theologici orthodoxi de processione Spiritus Sancti a solo Patre*¹⁹, τη συγγραφή του οποίου ολοκλήρωσε το 1682, δημοσιεύτηκε όμως πολύ αργότερα (μετά τον θάνατό του), το 1774-1775. Το έργο αυτό το μετέφρασε και το εξέδωσε ο Ευγένιος Βούλγαρης με εντολή της αυτοκράτειρας Αικατερίνης ο Β', στην Πετρούπολη το 1797²⁰ με τον τίτλο: Αδάμ Ζοιρνικαβίου (Adam Zoernikav), *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς* και το εплούτισε με σημειώσεις του. Στο δεύτερο τόμο του έργου του ο Zoernikav αναφέρεται και στη Σύνοδο της Φλωρεντίας, καθώς και στις Συνόδους και Συνελεύσεις των ανθενωτικών ορθοδόξων που έγιναν στην Κωνσταντινούπολη. Στο σημείο αυτό²¹ αναφέρεται διεξοδικά στη Σύνοδο του 1450 και τη γνησιότητα των Πρακτικών της. Παραθέτει τα αποσπάσματα των Πρακτικών τα δημοσιευμένα από τον Αλλά-

15. E. LEGRAND, B.H., XVIIe s., Β', αρ. 391, σ. 39-40.

16. E. LEGRAND, B.H., XVIIe s., Γ', αρ. 658, σ. 28-29.

17. E. LEGRAND, B.H., XVIIIe s., Α', αρ. 97, σ. 120-122, σ. 915 κ.ε.

18. Επανεκδοση του έργου από Β. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟ, Θεσσαλονίκη 1983. Οι παραπομπές είναι στις σελίδες της επανεκδόσης.

19. Το έργο αυτό, που ολοκλήρωσε ο Α. ZOERNIKAV το 1682, δημοσιεύτηκε μετά το θάνατο του (1692/94) I-II, Königsberg 1774/75. Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Zoernicav βλ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, Λειψία 1872, σ. 163-164, και G. PODSKALSKY, Griechische Theologie in der Zeit der Türkenshaft (1453-1821), München 1988, σ. 303-305. Βλ. επίσης και ST. BATALDIN, Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806, New York 1982, σ. 170-172. Ο τελευταίος μελέτησε το αυτόγραφο χειρόγραφο της μετάφρασης του Ε. Βούλγαρη στο Lenigrand και αναφέρει πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

20. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλληνική Βιβλιογραφία, (1466 ci-1800). Α', Αθήνα 1984, αρ. 5980, σ. 451.

21. Βλ. Μετάφραση Ε. Βουλγάρεως, τ. 2, σ. 677-698.

τιο (1648), καθώς και τα 14 σημεία στα οποία στηρίζει εκείνος την άποψή του για την πλαστότητα. Ακολούθως, ο Ζοερνίκαν αναιρεί, με δικά του επιχειρήματα, τις θέσεις του Αλλατίου και καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα ότι, όσα επισημαίνει ο Αλλάτιος, είναι δυνατόν να αναιρεθούν δια μιας μόνης απαντήσεως, ότι δηλαδή πρέπει να αποδοθούν σε λάθη των αντιγραφών των χειρογράφων. Και εκφράζει την ευχή να γίνει μια έκδοση κριτική από περισσότερα και ορθότερα χειρόγραφα. Ο Βούλγαρης στις υποσημειώσεις του ενισχύει τις απόψεις του Ζοερνίκαν με τις θέσεις που έχει διατυπώσει και ο Δοσίθεος, αντικρούοντας τον Αλλάτιο, στο έργο του *Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, και στο σημείο που ο Ζοερνίκαν παρατηρεί ότι θα ήταν ευχής έργο να γίνει κριτική έκδοση των Πρακτικῶν με βάση όλα τα γνωστά χειρόγραφα, ο Βούλγαρης γράφει σε υποσημείωση (σ. 685, σημ. 45): *εἰς ἔργον ἤδη παρὰ τοῦ Ἱεροσολύμων πατριάρχου Δοσιθέου ἴσμεν ἀχθέν ἐν τῷ ἐπιγεγραμμένῳ Τόμῳ Ἀγάπης (γρ. Καταλλαγῆς) ὡς ἀνωτέρῳ (σημ. 40) εἴρηται. Εἰκός δέ τὰ σπουδῆ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ πατριάρχου ἐκδοθέντα βιβλία τὸν Ζοιρνικάβιον ἠγνοηκέναι, διατὶ τό ἕτεροῖον τῆς διαλέκτου ἧ̄ συνεγγράπτο, καὶ διὰ τὴν ἀπόστασιν τῆς χώρας, καίπερ ἄλλως τυγχάνοντα σύγχρονον· ὁ μὲν γάρ πατριάρχης Δοσίθεος, ἐν ἔτει 1641 προελθὼν εἰς τὸν βίον, κατὰ τό 1707 κατέληξεν, τὸν δέ ἡμέτερον συγγραφέα τοῦτον Ζοιρνικάβιον, ἐν ἔτει 1652 γεννηθέντα, ἀρχομένης τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος τό ζῆν ἐκμετρηῆσαι ἔοικεν, ὡς εἰκάσαι πάρεστιν ἐξ ὧν ὁ Νοβοργοδίας Θεοφάνης ὁ Προκοβίκης, ὁ ἐν ἔτει 1736 ἀποβίωσας, ὡς ἀπελθόντος ἤδη τοῦ ἀνδρός μέμνηται.*

Ἐναν αἰῶνα αργότερα (1895-1897), ο Χρήστος Παπαϊωάννου δημοσίευσε εκτενή μελέτη με θέμα: *Τά πρακτικά τῆς ἐν Ἀγ. Σοφίᾳ Συνόδου (1450 μ.Χ.) καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀξία αὐτῶν*²². Επισημαίνει εκεί ότι, από την εποχή του Αλλατίου και του Δοσιθέου, το θέμα δεν έγινε αντικείμενο παραπέρα έρευνας. Ἐκτοτε, η γνησιότητα των Πρακτικῶν ήταν εκτός αμφιβολίας για τους ορθοδόξους και μερικούς δυτικούς, ενώ οι περισσότεροι δυτικοί ασπάζονταν τη γνώμη του Αλλατίου.

Ο Δοσίθεος και ο Αλλάτιος αποτέλεσαν τις *περί γνησιότητος ἢ μὴ* πηγές ὅσων έγραψαν για την εποχή αυτή της εκκλησιαστικής ιστορίας. Ο Χρ. Παπαϊωάννου παρατηρεί: *ἐντούτοις τό περί γνησιότητος ἢ μὴ τῶν πρακτικῶν τούτων ζήτημα δέν δύναται νά θεωρηθῆ ὡς ὀλίγην ἔχον σημασίαν καὶ σπουδαιότητα. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης ἀποδοχῆς αὐτῶν ἐξαρκῶται πολλάκις ἡ λύσις σπουδαίων ζητημάτων, ἐν τῷ προσδιορισμῷ τῆς χρονολογίας καὶ ἱστορίας διαφόρων τῆς ἐποχῆς ταύτης προσώπων καὶ ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων...* Ἀπό τοῦ Δοσιθέου καὶ Ἀλλατίου διέρρευσεν ἤδη ἱκανός χρόνος. Τά τὴν ἐν

22. ΧΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, *Τά πρακτικά τῆς ἐν Ἀγ. Σοφίᾳ Συνόδου (1450 μ.Χ.) καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀξία αὐτῶν*, *Εκκλησιαστικὴ Αλήθεια* 15 (1895-1896) 237 κ. ε. και 16 (1896-1897) 40 κ. ε.

Φλωρεντία Σύνοδοι καὶ τὴν μετ' αὐτὴν ἐποχὴν ἀφορῶντα ἱστορικὰ μνημεῖα ἱκανῶς ηὐξήθησαν διὰ νέων ἀγνώστων τῷ Ἀλλατίῳ καὶ Δοσιθέῳ ἀνακαλύψεων, καὶ ἡ μέθοδος δὲ αὐτὴ τῆς κριτικῆς ἐρεῦνης ἀρχαίων συγγραμμάτων ἱκανῶς ἔκτοτε μετεβλήθη.

Ο Χρ. Παπαϊωάννου δηλώνει ὅτι βασίζεται στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Δοσιθέου καὶ θα ἐξετάσει κριτικὰ δύο κυρίως σημεία: *τόν καθορισμόν τοῦ πραγματικοῦ τῆς συμμετοχῆς ἐν τῇ Συνόδῳ... πάντων τῶν ἀναφερομένων ἐν τοῖς πρακτικοῖς προσώπων καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ ταύτης τῆς Συνόδου*. Παραθέτει καὶ ἐξετάζει τα στοιχεῖα ποὺ τονοδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Σύνοδος δὲν ἐγένε ποτέ καὶ ἐπομένως τα Πρακτικὰ εἶναι κατασκευασμένα κατὰ τὸν 17ο αἰ., ἀφοῦ ἐνωρίτερα εἶναι ἐντελῶς ἀγνωστα. Θεωρεῖ ὅτι ὁ πιθανότερος πλαστογράφος εἶναι ὁ γνωστός ἱατρός καὶ θεολόγος ἀπὸ τῆ Χίο Γ. Κορέσιος (1563-1661), στὸ ἔργο τοῦ ὁποῦ με τὸν τίτλο *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου πνεύματος*, ποὺ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Δοσίθεο στὸν *Τόμο Καταλλαγῆς*, ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Σύνοδος τοῦ 1450 καὶ τα Πρακτικὰ τῆς δημοσιεύονται ἐκεῖ ἐπίσης, γιὰ πρώτη φορὰ ολόκληρα. Στὸν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ *Τόμου Καταλλαγῆς* ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ: *Ἡ ἐννάτη συγγραφή Σύνοδος ἐστίν, ἀθροισθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ ὑστάτου αὐτοκράτορος Ῥωμαίων, ἧς καὶ ὁ Κορέσιος μέμνηται ἐν τῷ ἐγχειρίδιῳ*. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Κορέσιου²³ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *Ἀποκρίνομαι καταγλωσσαλεῖν περὶ τούτου τόν ἀντίδικον δηλαδὴ παρέστησαν οἱ πατριάρχες στῆ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας καὶ γὰρ τό βυζάντιον πρό τῶν ὑπογραφῶν τελευτήσαι, ὅπερ περιποιήσῃ τῷ μαθητιῶντι Γεμιστός καὶ Ἀμηρνούτζης καὶ ἡ συναθροισθεῖσα Σύνοδος κατὰ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ²⁴*. Πρέπει νομίζω νὰ προσθέσουμε καὶ ἄλλη ἀναφορὰ, ποὺ ἐπισημαίνουμε παρακάτω, στὸ ἴδιο κείμενο²⁵ (σ. 364): *Ταῦτα λαμπρολογεῖ ἡ συστάσα κατὰ τοῦ Φλωρεντινοῦ συλλόγου σύνοδος καὶ μετ' αὐτῆς ὅτι ὁ Γεμιστός καὶ ὁ Ἀμηρνούτζης λέγοντες τὰς συναθροισθόμενας Συνόδους διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος μαρτυρίας γραφῶν καὶ μὴ δώροις καὶ τῇ βίᾳ συνάγεσθαι*.

Ο Χ. Παπαϊωάννου στηρίζει τὴ θέση του, ὅτι ὁ Γ. Κορέσιος εἶναι ὁ συντάκτης-πλαστογράφος τῶν Πρακτικῶν, σὲ μια σειρὰ ἀπὸ ἐπιχειρήματα καὶ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα. Τα τελευταῖα ἐνισχύει καὶ ὁ Γεννάδιος Ἡλιουπόλεως²⁶. Τὴν ἀποψη τοῦ Χρ. Παπαϊωάννου ἀποδέχονται ὅσοι ὡς τώρα ἀσχολήθηκαν με τὸ ἴδιο θέμα. Ο

23. Ὁ.π., σ. 276.

24. Το ἀπόσπασμα ἐπισημαίνει ὁ ΧΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, ὁ.π., σ. 397-398 καὶ ὁ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΗΛΙΟΥ-ΠΟΛΕΩΣ, Ὑπὲρξεν ἢ ὄχι πατριάρχης Ἀθανάσιος, ὁ.π., σ. 119.

25. Τόμος Καταλλαγῆς, σ. 364.

26. Ὁ.π., σ. 119.

σύγχρονος ιστορικός Joseph Gill στις εργασίες του για τη Σύνοδο της Φλωρεντίας²⁷ και τα πρόσωπα και τα κείμενα που αναφέρονται σε αυτή, αποδέχεται και αυτός τις απόψεις του Χρ. Παπαϊωάννου και αμφισβητεί την ύπαρξη της Συνόδου και των Πρακτικών. Ο J. Gill (στη δεύτερη εργασία του: *Personalities of the Council of Florence and other Essays*) ύστερα από διεξοδική έρευνα και αναζήτηση στοιχείων τα οποία εκθέτει εκεί, διατυπώνει την άποψη, ότι ο Γ. Κορέσιος είναι ο συντάκτης-πλαστογράφος και των ακόλουθων κειμένων: της πραγματείας του Γ. Αμηρούτση, *Περί τῶν ἐν Φλωρεντία συμβεβηκότων πρὸς τὸν ἡγεμόνα τοῦ Ναυπλίου Δημήτριον* και της σχετικής πραγματείας του Γεμιστού, κείμενα που αναφέρονται για πρώτη φορά από τον Κορέσιο στην ίδια φράση με τη Σύνοδο του 1450. Και τα κείμενα αυτά έγιναν γνωστά στον Αλλάτιο από αναφορά σε έργο του Γ. Κορεσίου²⁸. Το χειρόγραφο έλαβε από τη Χίο και δημοσίευσε αποσπάσματα²⁹. Το μοναδικό αντίγραφο του χειρογράφου σώζεται στη Βιβλιοθήκη Vallicelliana της Ρώμης (όπου η συλλογή των χειρογράφων του Αλλατίου), κωδ. Vallicellianus 183³⁰. Ο Gill επισημαίνει μια σειρά από συμπτώσεις(;) που στηρίζουν την άποψη ότι ο Κορέσιος κατασκεύασε και τα κείμενα αυτά. Καταλήγει³¹: *Coresius was the most active Greek opponent of the Latin Church of his day and the writer of an imposing list of polemical works. Allatius and Caryophilus were just as active on the other side. It looks as if Coresius did not hesitate to provide himself with "authoritative" answers to his opponents' arguments and to make sure that his adversaries read them.* Ο Gill αμφισβητεί επίσης και τη γνησιότητα των Πρακτικών της Συνόδου των Πατριαρχών στα Ιεροσόλυμα το 1443, τα οποία δημοσίευσε επίσης πρώτος ο Αλλάτιος μαζί με μια επιστολή του 1442 προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η', και αυτή άγνωστη ως τότε³². Στηρίζει τις απόψεις του σε μια σειρά στοιχείων και συνδυασμών τους, που οδηγούν στην υπόθεση ότι: *it is possible that the spurious "Condamnation of 1443", even though Allatius does not connect it with Chios as he does the other two documents, had the same origin and was no more than another waepon forged by the Chiote, George Coresios, for his defence of Orthodoxy*³³.

27. J. GILL, *The Council of Florence*, Cambridge 1959. Ελληνική μετάφραση: Η Σύνοδος της Φλωρεντίας, Αθήνα 1962, σ. 437-438, σημ. 4. Του ίδιου: *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford 1964.

28. J. GILL, *Personalities*, σ. 205: Leo Allatius... has never heard of it till he came across a reference to it in a contemporary Greek polemic and then he obtained a copy of it from friends of his in his native Chios. Βλ. και σημ. 4 στην ίδια σελίδα. Βλ. σχετικά παρακάτω.

29. Ό.π., σ. 877, 935. Για την πραγματεία του Γεμιστού βλ. αναφορά ό.π., σ. 908-909.

30. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Περί τῶν «Ἀλλατιανῶν χειρογράφων» Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1981.

31. J. GILL, *Personalities*, σ. 212.

32. L. ALLATIUS, *De Ecclesiae occidentalis*, σ. 942-947.

33. Αν πράγματι ο Γεώργιος Κορέσιος είναι ο συντάκτης-πλαστογράφος όλων αυτών των κειμένων, βρι-

Το πρόβλημα είναι ποιός είναι εκείνος που προμήθευσε από τη Χίο στον Αλλάτιο τα χειρόγραφα των άλλων πραγματειών και των Πρακτικών της Συνόδου του 1450. Ο Θ. Παπαδόπουλος ασχολήθηκε και με αυτό το ενδιαφέρον του Αλλάτιου, στο κεφ. *Χειρόγραφα από τη Χίο*³⁴. Κατά την έρευνά του επεσήμανε και παραθέτει χωρία από την αλληλογραφία του Αλλάτιου με συγγενείς και φίλους του Χίους, από τα οποία αποκαλύπτεται αυτό το έντονο ενδιαφέρον του για τα χειρόγραφα. Από τη μελέτη αυτών των στοιχείων, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι το πιθανότερο πρόσωπο είναι ο εξάδελφός του Πέτρος Φαγγόνης, στις επιστολές του οποίου προς τον Αλλάτιο (1645-1647) επισημαίνονται σημαντικές πληροφορίες για την αναζήτηση, αγορά ή αντιγραφή και αποστολή χειρογράφων. Για την έρευνά μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή της 2.9.1647, που ο Θ. Παπαδόπουλος δημοσιεύει ολόκληρη³⁵. Παραθέτω το απόσπασμα, που νομίζω ότι διαφωτίζει τα σχετικά θέματα: *aspetto la risposta che ho manda(t)o la lista V(ostra) S(ignoria) come anco avisarmi se ha ricevuto Gemisto et Amiruzi, a Scio ho lasciato ord(i)ne che finendo di ricopiare una certa opera che hano fatto tutti li Greci partendosi dalla Sinodo di fiorenza contra li latini, come con un altra mia ho scritto a V(ostra) S(ignoria) che Sig(nor) Coresi mi ha d(et)to che io lo faci ricopia (p(er) veder in essa il continente, l'havera che credo che vera con la prima nave, tutto quello posso servire V(ostra) S(ignoria)...* Τα στοιχεία που προκύπτουν από το γράμμα είναι τα ακόλουθα: δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πέτρος Φαγγόνης προμήθευσε στον Αλλάτιο την επιστολή του Αμηρούτζη και το δοκίμιο του Γεμιστού (ενισχύονται έτσι οι θέσεις του Gill³⁶). Τον πληροφορεί ότι έχει δώσει παραγγελία στη Χίο (του γράφει από τη Ρόδο, όπου βρίσκεται) να ετοιμάσουν ένα αντίγραφο ενός έργου που έχουν κάμει όλοι οι Έλληνες κατά την επάνοδό τους από τη Σύνοδο της Φλωρεντίας εναντίον των Λατίνων, το οποίο, όπως του έχει γράψει σε προηγούμενο γράμμα, του υπέδειξε ο Κορέσιος να το αντιγράψει (και να του το στείλει) *per vedere* (ο Αλλάτιος) *in essa (la copia) il continente*. Το *vedere il continente* έχει και την έννοια του *attestare*, δηλαδή για να πιστοποιήσει, να βεβαιωθεί ο Αλλάτιος από τα κείμενα, για την αντίδραση των ορθοδόξων στη Σύνοδο της Φλωρεντίας. Η πληροφορία του Π. Φαγγόνη σχετικά με την υπόδειξη του Κορεσίου, καθιστά ολόφανερο τον τρόπο με τον οποίο ο τελευταίος διοχέτευε προς τον Αλλάτιο τα κείμενά του. Είναι πολλές οι πιθανότητες, νομίζω, η *una certa opera che anno fatto tutti li Greci...* να είναι τα Πρακτικά της Συνόδου του 1450, όπου έλαβαν μέρος εκτός των

σκόμαστε μπροστά σε μια άλλη, άγνωστη, πλευρά της δημιουργίας του Χίου ιατρού-θεολόγου που απαιτεί ειδική έρευνα και μελέτη στα πλαίσια της εποχής του και των συνθηκών που επικρατούσαν και του υπαγόρευσαν αυτή τη δραστηριότητα.

34. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ο Λέων Άλλάτιος και ή Χίος, Άθήνα 1989, σ. 25-30.

35. Ό.π., σ. 104-110.

36. Βλ. J. GILL, Personalities, σ. 213-221.

κληρικών και πολλοί λαϊκοί. Αν επρόκειτο για τη Σύνοδο των πατριαρχών στα Ιεροσόλυμα (1443), τα Πρακτικά της οποίας είναι, κατά τον J. Gill, και αυτό έργο του Κορεσίου, το φυσικότερο θα ήταν να αναφέρονται οι τρεις πατριάρχες και όχι *tutti li Greci*.

Δημοσιεύω³⁷ και σχολιάζω την ανέκδοτη αυτή επιστολή-πραγματεία του Ν.Π.Κ. *Περί τῆς Συνόδου*, γιατί πρόκειται για ένα σημαντικό ιστορικό κείμενο. Άλλωστε ήταν άγνωστο ως τώρα, (εκτός από την αναφορά στην επιστολή του (1701), ελάχιστα γνωστή και αυτή), ότι με αφορμή προφανώς τη δημοσίευση των Πρακτικών της Συνόδου στον *Τόμο Καταλλαγῆς* από τον Δοσίθεο, προέκυψε αντίδραση από τη λατινική εκκλησία και ανέθεσαν στον Ν.Π.Κ. να συντάξει το σχετικό κείμενο. Δεν γνωρίζουμε αν τελικά το συνέταξε. Έχουμε όμως εδώ συνοπτικά τις θέσεις στις οποίες προφανώς θα στήριξε και την επίσημη απάντηση της δυτικής εκκλησίας σχετικά με την *οὐδέποτε γεγυνηῖα Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως*.

Προστίθεται επομένως στους ως τώρα γνωστούς θεολόγους που κατά τον 17ο αι. είχαν ασχοληθεί με το πρόβλημα των Πρακτικών της Συνόδου, δηλαδή τους Αλλάτιο, Δοσίθεο και Ζοιρνακάβιο, και ο Ν.Π.Κ. Η δημοσιευόμενη εδώ επιστολή του αποκαλύπτει τις θέσεις του και τα επιχειρήματά του. Οι μεταγενέστεροι ιστορικοί³⁸ που ασχολήθηκαν με τα πρακτικά της Συνόδου, περιορίστηκαν κυρίως στο πρόβλημα αν υπήρξε ή μη ο αναφερόμενος εκεί πατριάρχης Αθανάσιος, πρόβλημα που συνδέεται και με τη γνησιότητα των Πρακτικών, αφού στο θέμα αυτό επικρατεί κάποια σύγχυση.

Από την παραβολή των επιχειρημάτων του Ν.Π.Κ. με τις 14 αντιρρήσεις του Αλλατίου, οι οποίες συνοδεύουν την επιτομή των Πρακτικών που δημοσιεύει στο έργο του και αναδημοσιεύει ο Ζοιρνακάβιος (ό.π., σσ. 677-698), προκύπτει ότι συμπίπτουν σχεδόν απόλυτα με όσα αναφέρει εδώ ο Ν.Π.Κ., χωρίς να δηλώνει ότι έχει υπόψη του τη δημοσίευση και τις απόψεις του Αλλατίου, καθώς επίσης δεν αναφέρει και τη δημοσίευση των Πρακτικών από τον Δοσίθεο στον *Τόμο Καταλλαγῆς* (1694), πέντε χρόνια πριν από την επιστολή στον Χρυσάνθο (Σεπτέμβριο 1701), ενώ είναι βέβαιο ότι αλληλογραφεί με τον πατριάρχη. Στη δημοσιευόμενη εδώ επιστολή, όσο και αν δεν είναι πρωτότυπος και ακολουθεί τα επιχειρήματα του Αλλατίου (τα οποία μεταφράζει από τα λατινικά), διατυπώνει και τα δικά του επιχειρήματα και σχόλια, τα οποία έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί αποκαλύπτουν τις απόψεις του, την πολεμική του και το πάθος του κατά των *φωτιανῶν*.

37. Προετοιμάζω την έκδοση και των υπόλοιπων κειμένων του Ν.Π.Κ., που παραδίδει ο κωδ. ΜΠΤ 247, και σκοπεύω να τα δημοσιεύσω στα επόμενα τεύχη του περιοδικού.

38. Βλ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ὑπῆρξεν ἡ ὄχι πατριάρχης Ἀθανάσιος ὀλίγον πρὸ τῆς ἁλώσεως; Ὁρθοδοξία 18(1943) 117-123 και Ὁρθοδοξία 25 (1950) 356-358. Βλ. και Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, λήμμα Ἀθανάσιος στην *Ἠθική και Ἱστορικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τομ. 1, σ. 518, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ΕΚΔΟΤΙΚΑ

Εκδίδω το κείμενο από ένα χειρόγραφο, το αυτόγραφο του Ν.Π.Κ. (ΜΠΤ 247). Διορθώνω τα ορθογραφικά λάθη και το δηλώνω στο υπόμνημα. Επεμβαίνω στη στίξη, όταν το θεωρώ απαραίτητο.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Ν.Π.Κ. προλέγει ότι έχει διαβάσει πολλά *σχεδιάσματα χειρόγραφα* των Πρακτικών της Συνόδου που έχουν σταλεί από την Ελλάδα σε διαφόρους δυτικούς, όπως αυτό που έστειλε ο Ζυγομαλάς προς τον Κρούσιο και από την Παλατινή Βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης έχει περιέλθει στη βιβλιοθήκη του Βατικανού, καθώς και εκείνο που έχει σταλεί από τη Χίο στον Αλλάτιο. Αυτό το τελευταίο, το μελέτησε όταν ζούσε ακόμη ο Αλλάτιος αλλά και αργότερα στη βιβλιοθήκη του ελληνικού Φροντιστηρίου της Ρώμης. Δηλώνει ότι αναφέρει τις πηγές του εκ των προτέρων, ώστε να μη μπορεί κανείς να αμφισβητήσει τα συμπεράσματά του σχετικά με τα σφάλματα και τα ψεύδη που εντοπίζει και στα οποία στηρίζει τις θέσεις του.

Προτάσσει σύντομη έκθεση του περιεχομένου των Πρακτικών. Παραθέτει πρώτα την επιγραφή και τα θέματα των τεσσάρων συνελεύσεων περιληπτικά. Ακολουθεί ο έλεγχος και η παράθεση των στοιχείων στα οποία στηρίζει την άποψη ότι πρόκειται περί Ψευδοσυνόδου και πλαστών Πρακτικών: Ι. Δεν αναφέρεται στον τίτλο ή στο τέλος των Πρακτικών, όπως συνηθίζεται, η ακριβής χρονολογία της σύναξης της Συνόδου. Έμμεσα προκύπτει από την επιγραφή: *ένός ενιαυτοῦ καί ἡμίσεως μετὰ τήν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας*, επομένως το 1440. Αλλά αυτό είναι αδύνατον και ψεύδος που ελέγχεται α) από την αναφορά, στο τέλος των Πρακτικών, ότι *συναινεί τῇ τῶν τριῶν πατριαρχῶν συνόδῳ* η οποία, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της, έγινε το 1443. β) Αναφέρεται ότι η Σύνοδος έγινε 1 1/2 χρόνο μετά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας, δηλ. το 1440, αλλά τότε πώς επί Κωνσταντίνου, αφού ο Ιωάννης πέθανε το 1448 και τότε τον διαδέχτηκε ο αδελφός του Κωνσταντίνος και όχι ο γιος του, ψεύδος που αποδεικνύει *τήν πυθανογραφίαν τοῦ γράφοντος*. γ) *Βδελυρόν ψεύδος* επίσης το αναφερόμενο ότι ο βασιλεύς Ιωάννης *πρό τῆς τελευτῆς συμφρονῆσαι τῷ φωτιανῷ δόγματι*. Απόδειξη το ότι οι πατριάρχες, που πάντοτε είναι *σύμφωνοι τῇ πίστει με τον βασιλέα*, τόσο ο Μητροφάνης όσο και ο Γρηγόριος ήταν φιλενωτικοί. δ) Όπως προκύπτει από την επιγραφή, τα Πρακτικά *ἐξεβλήθη ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῶν ιδιογράφων τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρως*, ο οποίος εδίδαξε τη γραμματική *ἐπιταγῇ* του πατριάρχου Αθανασίου. Αλλά ο Λάσκαρης εδίδαξε στην Ιταλία και εκεί εξέδωσε τη γραμματική του. Ούτε και η ερμηνεία ότι ο πατριάρχης Αθανάσιος έδωσε εντολή να μεταγραφούν τα Πρακτικά από τα ιδιόχειρα του Λασκάρως, φαίνεται πιθανή. Πώς είναι δυνατόν, ο πατριάρχης, που μετείχε μάλιστα και ο ίδιος στη Σύνοδο, να ζητή-

σει αντίγραφα των Πρακτικών *ἔξωθεν*, ενώ υπήρχαν οι επίσημοι νοτάριοι και η βιβλιοθήκη των ιερών συνταγμάτων. Αυτά είναι τα ψεύδη της επιγραφής, *πρόσθεσ και τόν Ἀθανάσιον ὡς ἐκ μηχανῆς προβληθέντα πατριάρχην*, άγνωστο από άλλη πηγή.

II. Παρακάτω εξετάζει *τά ἐν τῇ συνελύσει*: α) Επισημαίνει τις διαφορές των ονομάτων των πατριαρχών. Άλλοι παρουσιάζονται στη συνέλευση και άλλοι στην υπογραφή των Πρακτικών. Ο Δωρόθεος Αντιοχείας γίνεται Ανανίας. Οι Νεόφυτος Νικαίας και Μητροφάνης Κυζίκου μεταβάλλονται σε Σταυράκιο ο πρώτος και σε Παρθένιο ο δεύτερος. Επίσης, ο Ισίδωρος Κιέβου *μεταπηδᾶ εἰς Δωρόθεον*. β) Το 1440 που έγινε η Σύνοδος, πατριάρχης ήταν ο Μητροφάνης (1440-1443) και όχι ο Γρηγόριος, αυτός έγινε το 1445. γ) Αλλά ποιός είναι ο Αθανάσιος που έγινε πατριάρχης από τη Σύνοδο και δεν αναφέρεται πουθενά από τους συγγραφείς των χρόνων εκείνων, ούτε από όσους έγραψαν περί των ορθόδοξων και των φωτιανών της εποχής. Αναφέρεται κάπου στα Πρακτικά, κατά τη δεύτερη συνέλευση, ότι αυτός αρνήθηκε να υπογράψει στη σύνοδο της Φλωρεντίας μαζί με τον Ηρακλείας και τον Εφέσου (ο Ηρακλείας υπέγραψε). Αλλά μεταξύ των μετασχόντων στη Σύνοδο της Φλωρεντίας δεν αναφέρεται άλλος Αθανάσιος από τον ηγούμενο της Περιβλέπτου, ο οποίος και υπέγραψε. Αν είναι το ίδιο πρόσωπο που έγινε πατριάρχης, πώς υπογράφει στα Πρακτικά, πρώτα ως πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και στο τέλος ως ηγούμενος της Περιβλέπτου. Επίσης «ἀπαίδευτον» και το «ἰστορεῖν» ότι ο Μητροφάνης Κυζίκου χειροτονήθηκε πατριάρχης από τον Μακάριο Νικομηδείας και τον Νεόφυτο Νικαίας, πράγμα απαράδεκτο για τα ήθη και τις συνήθειες της ορθόδοξης εκκλησίας, σύμφωνα με τις οποίες τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως χειροτονεί ο Ηρακλείας, πολύ περισσότερο μάλιστα, αφού ήταν παρών ο Αντώνιος Ηρακλείας. Πώς είναι επίσης δυνατόν να χειροτονεί τον νέο πατριάρχη Αθανάσιο ο ενωτικός Μητροφάνης Κυζίκου, ο οποίος ήταν *προ του καθαιρεθέντος λατινόφρονος Γρηγορίου πατριαρχεύσας* (1440-1445) και πώς είναι δυνατόν να επανήλθε στην επισκοπή του. Αν πρόκειται για άλλον Μητροφάνη, τότε γιατί υπογράφει στα Πρακτικά ως επίσκοπος Κυζίκου ο Παρθένιος. δ) Στην τρίτη συνέλευση αναφέρεται ότι στη Φλωρεντία, κατά τη διάρκεια της Συνόδου, συνέβη λοιμός και για το λόγο αυτό μετετέθη η Σύνοδος στη Φερράρα. Αυτό δεν είναι αλήθεια. Ο λοιμός συνέβη στη Φερράρα, όπως το αναφέρει και ο φωτιανότατος Συρόπουλος. Άλλος ήταν ο λόγος της μεταθέσεως της Συνόδου στη Φερράρα. ε) Στην τέταρτη συνέλευση, αναφέρουν τα Πρακτικά ότι έγινε συζήτηση περί των δεσποτικών ρημάτων και *περί τῶν εὐχῶν δι' ὧν κατὰ τὴν νεωτέραν τοῦ Καβάσιλα γνώμην μετουσιάζεται τα προκειμένα*. Αναφέρεται στα Πρακτικά ότι τα επιχειρήματα των λατίνων *διελύθη παρὰ τοῦ Μυτιλήνης*. Αυτά είναι ψευδή, αφού δεν αναφέρεται *ἔνστασις* στα Πρακτικά της Συνόδου της Φλωρεντίας, ούτε συμφωνούν με όσα αναφέρονται σχετικά από τον ιστορικό Συρόπουλο. Ο πάπας ερωτά περί της υποθέσεως και η Σύνοδος των Ελλή-

νων, δια τεσσάρων πρέσβων, απαντά ότι είναι σύμφωνη η γνώμη τους με τη γνώμη των λατίνων. Και καταλήγει ότι αυτά είναι τα άξια σημειώσεως από τη Σύνοδο αυτή. Η διατύπωση γενικά των συζητήσεων της Συνόδου δίνει την εντύπωση, ότι τα Πρακτικά έχουν συνταχτεί από άγνωστο μεταγενέστερο φωτιανό και όχι από κάποιον που έζησε την εποχή της Συνόδου. Οι μαρτυρίες επίσης δεν προέρχονται από ελληνικά βιβλία αλλά από νεωτερικά και μάλιστα αιρετικά και αναφέρονται προς βεβαίωσιν των δογμάτων συγγραφείς που, σύμφωνα με μαρτυρία του Μάρκου Ευγενικού, ήταν άγνωστοι στους Έλληνες εκείνη την εποχή.

Α. ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΡΩΤΗ

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

[Περί τῆς λεγομένης ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ Συνόδου].

Αἰδεσιμώτατε καὶ ἅγιε Ἀρχιμανδρίτα τοῦ ἁγίου Τάφου, σοφώτατε καὶ ἐντιμώτατε, ἡμῶν ἐν τοῖς λατινικοῖς μαθητά, θ' ἕξις καὶ δέσποτα καὶ διδάσκαλε Κύρ Χρῦσανθε Νοταρᾶ.

- Περί τῆς λεγομένης ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ Συνόδου ταῦτα ἔχω εἰπεῖν. Ὅτι
 5 γε ἀνεγνώσθη δῆτα αὐτῆς πολλά σχεδιάσματα χειρογράφα, ἧγουν εἰπεῖν ἔκτυπα ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἑλλάδος πρὸς διαφόρους τῶν Δυτικῶν ἐκπεμφθέντα. Καὶ δὴ καὶ τὸ ἐπιμεληθέν παρὰ τοῦ Ζυγομαλᾶ πρὸς Κρούσιον, ὃ, μετὰ τὴν Κρούσιου τελευτήν, εἰσενεγχθέν εἰς τὴν τοῦ Πα-
 10 λατίνου ἐν Ἐιδελβέργα Βιβλιοθήκην, ἐκεῖθεν μετετέθη πρὸς τὴν ἐν Βα-
 τικανῶ Ρώμῃς. Πάντα δέ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἄρτι ἀναγνωσθέντα ἔκτυπα τε καὶ παραδείγματα καὶ χειρογράφα τὸν αὐτὸν τύπον ἀναφέρει καὶ προστί-
 15 θησι τοῖς ἀναγινώσκουσι. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ σχεδιάσμα τὸ πεμφθέν ἐκ Χίου πρὸς τὸν πολυμαθέστατον Ἀλλάτιον, παρ' ᾧ ἔτι ζῶντι αὐτὸ μὲν ἀνέγνωμεν, ταῦτό δέ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον πάλιν ἐωρᾶκαμεν ἐν
 20 ταῖς σχεδίαις ταῖς ὑπ' αὐτοῦ τῶ τῶν Ἑλλήνων Φροντιστηρίῳ ἐν Ρώμῃ ἀπολειφθείσας. Καὶ προειρήκαμεν δὴ ταῦτα, ἵνα τὴν ἡμῶν γνώμην περὶ ταύτης τῆς Συνόδου, ἣν εὐθύς τοῖς σοῖς πεισθέντες ἐντάλμασιν ἐκθέσο-
 25 μεν, οὐδεὶς δυνηθεῖ γὰρ ἐξ ἄλλων δὴ τινῶν ἀντιτύπων χειρογράφων ἀθετῆσαι ὡς ψευδομένην τὰ σφάλματα, δι' ὧν φανερώς ἐπιδεικνυται
 30 πεπλασμένη ὅλως καὶ ἐκ προαιρέσεως τοῦ γεγραφότος αὐτῆς ἢ ψευδο-
 σύννοδος, οὐδὲν ἕτερον ἔχουσα συνόδου ἢ τὴν ἐπιγραφὴν. Ὅπερ οὖν ἵνα διὰ βραχέων βεβαιωσάμενοι ἐπιστηρίξωμεν, φέρε στοχασόμεθα αὐτῆς τὴν ἔκθεσιν καὶ ἰδέαν, ἣ δίκην τῶν ὑπερφυῶν πλασμάτων, ἐαυτῆ οἷα ἐπίτηδες ψευδομένη ἐάλωκεν, ἀσύμφωνα μὲν ἐαυτῇ, μαχόμενα δέ
 25 τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ συνεπειᾷ τῶν χρονικῶν λόγων ἀντίρροπα ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸ τέλος προσφέρουσα, ὥστε προδήλως ὁμολογεῖν τὸν ἐαυτῆς ξυγγρα-
 φέα οὐ πλάστην μόνον, ἀλλὰ καὶ φωτιανὸν πλάστην, ἄφρονα δηλαδὴ καὶ ἀνεπιστήμονα τὸ παράπαν, οὐδέ τι τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἡμετέρας παι-
 30 δείας προσιθέμενον τῷ ψεύδει.
- Ἡ οὖν ἐπιγραφὴ ταύτης τῆς Συνόδου τῆς Ψευδωνύμου οὕτως ἔχει.

Ἐντεῦθεν τό βιβλίον ἀπάρχεται τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑστάτης Συνόδου ἐν τῇ ἀγία Σοφία ἐπιτελεσθείσης μετὰ τήν γένεσιν τοῦ Ψευδοσυλλόγου Φλωρεντινοῦ ἑνός ἐνιαυτοῦ διαστήματι καί ἡμίσεως καί μετὰ τήν τελευταίαν τοῦ λατινόφρονος Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ ἀπατηθέντος ὑπό τῶν Ἰταλῶν ἐπί βοηθεία καί ἐπί τελευταίας συμφρονήσαντος τῷ ὀρθοδόξῳ δόγματι, ἐπί τοῦ ὀρθοδόξου νιοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου· ἐξεβλήθη ἐκ τῶν τῆς βιβλιοθήκης ἰδιογράφων // (σ. 2) Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως τοῦ ὄντος σοφωτάτου καί τήν ἀνεπτυγμένην Γραμματικὴν διδάξαντος, ἐπιταγῇ τοῦ σοφωτάτου τοῦ Βυζαντίου Πατριάρχου Ἀθανασίου Κωνσταντινουπόλεως· καί μετεγράφη ὑπό Θεοδώρου Ζυγομαλά πρωτεκδίκου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.

Μετὰ ταύτην τήν ἐπιγραφὴν ἡ Σύνοδος εἰς τέσσαρας συνελεύσεις διαίρεται, ὧν ἡ πρώτη, παρόντων τῶν τριῶν μεγάλων Πατριαρχῶν, Ἀλεξανδρείας τε καί Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων, τὰ περὶ τήν καθάρισιν τοῦ Πατριαρχεύοντος τότε Γρηγορίου τοῦ Πρωτοσυγγέλλου πραγματεύεται, προσκαλούντων αὐτόν τό τρίτον εἰς τήν Σύνοδον τοῦ τε Μιχαήλ τοῦ Οἰκονόμου καί τοῦ μεγάλου ῥήτορος Θεοδώρου. Τοῦ δέ Γρηγορίου καθαιρεθέντος χειροτονεῖ Πατριάρχην Ἀθανάσιον. Ἡ δευτέρα, ὡς εἰς σκηνήν τραγωδίας, εἰσάγει τόν Γεμιστόν πολλά σχετλιάζοντα καί καταμεμφόμενον τῶν λατίνων τῶν τούς Ἕλληνας ἐπί βοηθεία καί ἐπικουρία ἀπατησάντων, βιαίως δέ κατηγοροῦντα τῶν ἐν Φλωρεντία πεπραγμένων καί δὴ γε μάλιστα ῥαγδαίως καταφερομένου Βησσαρίωνος. Μετὰ δέ τόν Γεμιστοῦ λόγον οἱ τε Πατριάρχαι καί οἱ λοιποὶ ὁμολογοῦν τούς ἐν Φλωρεντία γεγονότας πατέρας ἀνάγκη κατενεχθέντας εἰς ὑπογραφὴν. Ἡ τρίτη συνέλευσις πρὸς ἀντίπαλον μάχην ἐνίστητι Ἀντώνιον τόν Ἡρακλείας, Θεόδωρον τόν ῥήτορα, τόν Ἀμηρούτζη, τόν Γεννάδιον, τόν Γεμιστόν καί τόν Ἐφέσου, ὑφ' ὧν τό τῶν λατίνων περὶ τοῦ Καθαρσίου πυρός δόγμα, ἔτι δέ καί τό περὶ τῆς ἐκπορεύσεως καταπολεμεῖται. Ὡσαύτως ἡ τετάρτη συνέλευσις δαψιλέστατα κατηγορήσασα τῶν τε ἡθῶν καί γνωμῶν τῶν λατινικῶν, ὑπερασπίσασα δέ τὰ κατηγορούμενα παρὰ λατίνων ἔθη καί δόγματα τῶν Ἑλλήνων, ἐπιθροιαμβύει ταῖς ὑπογραφαῖς τῶν παρόντων ἀρχιερέων καί συμψηφιστῶν, ὧν ἐκτίθεται περὶ τῶν ζητουμένων γνωμῶν ἀκίβδηλον τήν ὁμολογίαν.

Καί αὕτη μὲν ἡ ταύτης τῆς συνόδου ἔκθεσις ἐστίν, ἐν ἧ ἄξιούμαι σε τόν σοφόν καί ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς τε καί κανονικαῖς ὑποθέσεσιν

2 ἀποτελεσθείσης χφ

15 Πρωτοσυγγέλλου χφ

22 δήγε χφ

1-11 στο χφ υπογράμμιση

ἔμπειρον, γνωρίζαι τὴν τοῦ ψεύδους ἀφροσύνην τε καὶ ἀναίδειαν φανερόν, οὕτως ὥστε καὶ τοῖς μετέχουσι μετρίως ἱερᾶς παιδείας ἀπαραίτητον καὶ ἀναπολόγητον εἶναι. Τό μὲν πρῶτον ἐν πάσαις πούτοιγε ταῖς συνόδοις ταῖς εἰς τινα λόγον παρ' ἡμῖν τε καὶ ἄλλοις οὖσαις, αἰεὶ ἐξ ἀρχῆς, ἥτε κατὰ τέλος τῆς πραγματείας, ὁ χρόνος τῶν συλλόγων τε καὶ συνάξεων, τῆς τε ἀνακηρύξεως ἀρριδήλως ἐκτίθεται. Ἐν δέ ταύτῃ οὐδεμία χρόνου σημειώσεις, οὐδεμία μηνός ἀνατύπωσης, οὐδεὶς λόγος ἐπινημίσεως. Εἰ δέ τι χρόνου τεκμήριον, αὐτὸ δὴ συμπεφυρμένον, καὶ χύδην οὕτως ἀσύντακτον, ὡς οὐδὲν δῆλον εἰς σαφήνειαν τοῦ πράγματος προξενεῖν. Συναχθεῖσαν λέγει τὴν Σύνοδον μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντία, διάστημα ἐνιαυτοῦ ἑνός καὶ ἡμίσεως // (σ. 3), ὃ δὴ ἀδύνατον. Συμπεραίνει γὰρ συντετάχθαι τὴν Σύνοδον ταύτην ἔτει μετὰ τὴν θεογονίαν 1440. Ἡ γὰρ Σύνοδος, κατὰ τὰ ἱστορούμενα παρὰ Συροπούλου, ἐν Φερραρία ἐνεκηρύχθη ἔτει 1437· ἢ ὁ Ὄρος ἀνεδόθη ἔτει 1439· ὃ προσάψας ἔτος ἐν καὶ ἡμισυ ἀναπληρώσεις τὰ προειρημένα ἔτη 1440. Καὶ τοῦτο μόνον περὶ τοῦ αὐτῆς χρόνου τό προοίμιον αὐτῆς, ἥτε ἐπιγραφή προσαρμόζει, ὃ δὴ ψεύδους ἐλέγχει τό τέλος αὐτῆς, ἐν ᾧ αὕτη ἡ Σύνοδος περὶ ἑαυτῆς μαρτυρεῖ, ὅτι συναινεῖ τῇ τῶν τριῶν Πατριαρχῶν συνόδῳ. Πῶς γὰρ συναινεῖν οἶατ' ἦν τῇ τῶν Πατριαρχῶν συνόδῳ ἢ τρεῖς πρό τῆς συνόδου τῶν πατριαρχῶν χρόνους γεγонуῖα; Ἡ γὰρ τῶν Πατριαρχῶν σύνοδος ἐκυρώθη κατὰ τό 1443, ἔτος Χριστοῦ, καθὼς ἐκ τῶν πρακτικῶν αὐτῆς εὐδηλον. Εἰ μὴ λέξιαις ἄν, οὐκ ἀδύνατον ἐπαινέσει τό οὐπω γινόμενον, καὶ γελοιώτερον ἀποφαίης, δαιμόνιον τι καὶ προφητικόν φωτιανῆ ταύτηγῃ τῇ συνόδῳ θεόθεν προσαρμοσθῆναι. Ἄλλ' οὐδ' ἀπλοτέρον τι καὶ καθαρώτερον ἔπεισι τὰ ἐπίλοιπα τῆς ἐξεταζομένης ἐπιγραφῆς, ἣν οὐδέ διὰ βασάνων ἀναγκάσης πρὸς εἰλικρινῆ ὁμολογίαν, τοῦ διαγῶναι, πότερος ἐκ δυοῖν ἐβασίλευεν ἐν Βυζαντίῳ ὅταν αὕτη ἡ Σύνοδος διεπράττετο, ἢ οὖν Ἰωάννης ἢ Κωνσταντῖνος; Ἄντικρυς Οἰδίποδος ἐνταῦθα χρεῖα πρὸς τό καταλαβεῖν Σφιγγός τι ἀργαλεώτερον καὶ δυσκολώτερον. Εἰ γὰρ ἡ Σύνοδος συνετάχθη ἐπὶ Κωνσταντίνου, πῶς ἔτει ἐνὶ καὶ ἡμίσει μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντία; Εἰ δέ τοσοῦτο καὶ οὐ προσηκέστερον ἀμφοτέρας τῆς συνόδου τό διάστημα, πῶς ἐπὶ Κωνσταντίνου ἢ ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ; Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος πρὸς τὴν ἀμεινωζομένην μετανίσταται τελευτήσας ἔτει Χριστοῦ 1449. Τό δέ διάστημα ἀμφοτέρας

8 ἐπινημίσεως χφ

26 ἡλικρινῆ χφ

14 Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας ἐλήξε στις 5 Ἰουλίου 1439.

34 Ὁ αυτοκράτορας Ἰωάννης Ἡ' Παλαιολόγος πέθανε στις 31 Ὀκτωβρίου 1448.

- τῆς συνόδου ἔτους ἐνός καί ἡμίσεος, τὴν ἐν τῇ Σοφίᾳ ἀναφέρει ἐς τὸ 1440 ἔτος. Συμφώνησον ἐν τοῖς χρόνοις, εἰ δυνατόν· οὐ γὰρ ὀλίγα πού ἡμέραι, κατὰ τὸν ἔννατον ἐνιαυτὸν ἀναφέρεται ἡ διαφορά. Τυχὸν οὕτως ἐρμηνεύσεις τὴν τῆς ἐπιγραφῆς ταύτην σκοτόμαιναν, ὥστε δη-
 5 λοῦν γεγενημένην τὴν Σύνοδον ἐπὶ Ἰωάννου, μεταγραφείσαν δὲ ἐπὶ Κωνσταντίνου. Ἄλλ' ὁ γράφας οὐ τοῦτο σημαίνει ὁ ἐπὶ Κωνσταντίνου γεγонуῖαν ἀποφηνάμενος καὶ μετὰ τὴν τοῦ Ἰωάννου τελευτήν, περὶ ἧς καὶ τὸ ὀρθόδοξον, τὸ φωτιανόν δηλαδὴ τοῦ συμφρονήσαντος Ἰωάννου γελείως ἀνακηρύττει. Ἄλλὰ καὶ τὰ τῆς ἐπιγραφῆς ῥήματα στοχάζου,
 10 κύκλωθεν ἄμιλλα κατὰ τὴν παροιμίαν. Κάκεινο δ' ἔτι οὐχ ἥκιστα τῶν ἄλλων τὴν τοῦ // (σ. 4) γεγραφότος πιθανογραφίαν ἐναποδείκνυσιν, ὅτι τὸν Κωνσταντῖνον υἱὸν Ἰωάννου τοῦ αὐτοκράτορος ὀνομάζει. Ἐρμαι-
 15 ον ἂν εἴη τῷ γεγραφοτί, πρὶν τοῦ γράψαι, κατὰ μικρὸν τῆς ἱστορίας ἐφάψασθαι, ἵνα μὴ καὶ τοῖς ἀμαθέσι φανῆ πολλῶ μᾶλλον ἀνόητος ἢ παμ-
 20 πόνηρος. Καὶ γὰρ ποῖα τις τῶν ἱστοριῶν τοῦτο γ' οὐκ ἐλέγχει; πολλὰ μὲν περὶ τὰς τῶν ἀνδρῶν δε καὶ γυναικῶν ἀλλοιώσεις τε καὶ μεταμορφώ-
 25 σεις οἱ περὶ Καλλίμαχον καὶ Ἀπολλόδωρον τὸν ἀθηναῖον ἐμυθολόγη-
 30 σαν, οὐκ οἶδα δ' ὅμως, εἴ τινα ὄντα ἀδελφόν μετέβαλον εἰς υἱέα· Ἰωάν-
 νης καὶ Κωνσταντῖνος ἀδελφοὶ τετυχήκασιν ὄντες, υἱοὶ δὲ Μανουὴλ τοῦ βασιλέως. Ἰωάννης ἅπαις τὸν βίον μετέστρεψε, σχῶν διάδοχον τὸν αὐτάδελφον Κωνσταντῖνον, ἐπιμελεία καὶ ἀγάπη τῶν πολιτῶν προκρι-
 θέντα. Τίς δὲ καὶ τὸ βδελυρὸν ψεῦδος ἀνάσχοιτο αὐτοπροαιρέτως δι-
 σχυρίζον τὸν εὐσεβῆ βασιλέα Ἰωάννην πρὸ τῆς τελευτῆς συμφρονῆσαι τῷ φωτιανῷ δόγματι; Τίνοι καίτοιγε κατὰ πάντα ἀλόγῳ πυθανόν φανή-
 25 σεται, τὸν τῶσαῦτα πεπραγότα πρὸς τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ὑπογεγραφότα τῷ τῆς ἐν Φλωρεντία ὄρω μετεπηδήσαι τῆς προαιρέσε-
 30 ως καὶ ἀναστρέψαι τὸ τοσοῦτοις καὶ τηλικούτοις αὐτοῦ μόχθοις οἰκο-
 δομηθὲν ἐνιαῖον τῆς πίστεως; Εἰ ἐκ τῶν Πατριαρχῶν τεκμαίρεσθαι τὴν τῶν ἡμετέρων Βασιλέων πίστιν εὐπειθεῖς τοῖς φιλομαθέσιν. Ἐπεὶ σύνη-
 30 θες καὶ συνεχῆς τοῖς Βασιλεῦσι ἡμῶν συμφωνεῖν τῇ πίστει τῶν ἐπιψηφι-
 σθέντων Πατριαρχῶν παρὰ τῆς αὐτῶν βασιλείας, ὡς εὐδηλον τοῖς ἐγνωκόσι τὰ ἡμέτερα· ὁ ἀναδείξας Πατριάρχην Μητροφάνην Κυζίκου, τῇ ἐνώσει καθ' ὑπερβολὴν προστιθέμενον καὶ διὰ τοῦτο ἔτει Χριστοῦ

3 ἔννατον χφ

10 ἄμιλλα χφ

11 πιθανογραφία χφ

28 ἐννιαῖον χφ

29 συνῆθες χφ

1445, παραιτήσαντι Μητροφάνει δούς διάδοχον Γρηγόριον, οὗ περί τό
 εὐσταθές τῆς πίστεως τῆς πρὸς λατίνους μαρτυρεῖ αὕτη ἡ Σύνοδος, καί
 λοιπόν ζήσας καί τελευτήσας Πατριαρχευόντων λατινοφρόνων
 ἀνδρῶν, πῶς ἡμῖν κατὰ τὴν τελευτὴν τῷ φωτιανῷ δόγματι λέγεται συμ-
 5 φρονήσας; Ἄλλὰ πάντων γελοιότατον τό ἐν τῇ ἐπιγραφῇ περὶ Κωνστα-
 ντίνου τοῦ Λασκάρως ἐντιθέμενον, αὐτὸν δηλονότι προστάγματι τοῦ
 βυζαντίου πατριάρχου τὴν ἀνεπτυγμένην Γραμματικὴν διδάξαι. Μει-
 ρακιῶδες μέντοιγε φλυάρισμα. Κωνσταντίνος ἐν Ἰταλία καί δὴ μάλιστα
 ἐν Μεσσηνίᾳ τῆς Σικελίας καί ἐν Μεδιολάνοις τὰ γραμματικὰ ἐς ὄφελος
 10 Λατίνων τε καί Ἑλλήνων συνέθετο καί προσετύπωσε, ἔνθα οὐδεμία βυ-
 ζαντίων Πατριαρχῶν ἐξουσία πρὸς ἐντολήν· Εἶποις δ' ὅμως τὴν ἐπιτα-
 γὴν ἐς ἰσχὺν παραινέσεως ἐνταῦθα προσλαμβάνεσθαι. Ἴνα σοὶ καί
 τοῦτο πορίσομεν, ἀλλὰ ἐπὶ τίνων παραινέσει καί ἀξιώσει τὰ Γραμματι-
 κά ἐξέδοτο τοῦ // (σ. 5) Λασκάρως αὐτὸς εἶποι, κατὰ τό γ' βιβλίον τῆς
 15 Γραμματικῆς. *Τό μὲν, ἔφη, περὶ ὀνόματος ἐξέδοτο ἐν Μεδιολάνῳ ἐπὶ
 Φραγκίσκου Σφορτίου τοῦ ἡγεμόνος, ἀξιώσει Φιλίππου Φερουφίνου
 καί Βαρθολομαίου τοῦ Χάλκου καί Βωνίνου τοῦ Βομβοικίου, οἷς χαρι-
 ζόμενος καί τούς κανόνας τῶν ρημάτων προσέθηκε τῇ τῶν ὀκτώ μερῶν
 τοῦ λόγου ἐπιτομῇ τῇ πολλάκις ἐκτυπωθείσῃ, ὃ τῇ ὑποθέσει ταύτῃ
 20 ἤρμοζον· ἔτι ἀπὸ θεογονίας χιλιοστῶ τετρακοσιοστῶ ἐξηκοστῶ τρίτῳ,
 τό δέ περὶ συντάξεως ρημάτων ἐσχεδιάσθη μὲν ἐκεῖ, ἐξέδοτο δέ
 ἐνταῦθα ἐν Μεσσηνίᾳ τῆς Σικελίας, ἔτι καί τό περὶ συντάξεως ρημάτων
 κατὰ Λατίνους καί ἄλλα τινά. Ταῦτα ὁ Λάσκαρις, ἐξ ὧν φανερόν τό
 ψεῦδος τοῦ γεγραφότος, ἐν ἐπιταγῇ τοῦ βυζαντίου πατριάρχου Ἀθανα-
 25 σίου ἀνεπτυγμένην Γραμματικὴν διδάξαι τὸν Λασκάρωα. Τάχα δέ καί
 ἐρμηνεύσεις τὰ ὑφ' ἡμῶν πολεμούμενα, λέγων ὑποταγῇ μὲν Ἀθανασίου
 τάδε πρακτικὰ μεταγραφέντα ἐκ τῶν ἰδιοχειρῶν τοῦ Λασκάρως, ὅς διέ-
 δωκε τὴν Γραμματικὴν. Ἄλλὰ τῇ ἐρμηνείᾳ σου ἀντιλέγει κατὰ λέξιν ἢ
 ἐπιγραφῇ πολὺ διάφορα προσημαίνουσα. Ψευδῆ δ' αὐτὴν ἀνατίθῃσι καί
 30 τό ἀπίθανον καί ἀπεικός αὐτῆς. Τίς γὰρ νομίσει τὴν ἄρτι γεγυυῖαν σύ-
 νοδον κατ' αὐτὸν δὴ τὸν χρόνον, ἐπιταγῇ τοῦ προκαθημένου ἐν τῇ συ-
 νόδῳ, ἐκ τῶν ἔξωθεν αὐτογράφων μεταγεγράφθαι, εἰ μὴ ἀποφαίημεν, ὃ*

9 Μεσσήνη χφ
 17 Βωνίνου χφ
 17 Μομφρακίου χφ

1. Ο πατριάρχης Μητροφάνης Γ πέθανε την 1 Αυγούστου 1443 – Ο διάδοχος του Γρηγόριος ο Γ' ο Μαμής χειροτονήθηκε πατριάρχης το θέρους του 1445.

14-24 Ο κολοφών του Περί ρήματος βιβλίου του Κ. Λασκάρως στην έκδοση του 1460/1470. Βλ. E. LEGRAND, B.H. XV-XVI s. A', σ. LXXXV. Στο χφ υπογράμμιση.

οὐχ οἶον τε, ἀπορῆσαι τήν σύνοδον ἐκείνην νοταρίων, ἀπορῆσαι τήν Κωνσταντίνου βιβλιοθήκης ἱερῶν συνταγμάτων, ὥστε γενέσθαι χρεῖαν ἰδιογράφων τοῦ Λασκάρεως ἀνδρός κατ' ἐκείνους δὴ τοὺς χρόνους ἐν Ἰταλίᾳ διδάσκοντος, καθὼς αὐτός μαρτυρεῖ ἐπιστολῇ γ' πρὸς Φίλελφον.

5 Καί ταῦτα μὲν τὰ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μόνῃ σημαίνοντα τό τοῦ πλάσαντος φανερόν ψεῦδος ἅμα καί τήν ἀμάθειαν, ἀμφοτέρον δέ γνωρίζομεν σοι, ἅγιε Ἀρχιμανδρίτα, ὡς ἐκ προοιμίου γνῶς, ὅσης πίστεως ἄξιον τό σχεδιάσμα τό ἐν αὐτῇ γε τῇ ἐπιγραφῇ καί τίτλῳ φανερώς μωραῖνον. Οἷς πρόσθετες καὐτόν τόν τοῦ ποιήματος "Ἡρωα τόν Ἀθανάσιον ὡς ἐκ μη-
10 χανῆς προβληθέντα Πατριάρχην ὑπό τῆς ἀγνώστου συνόδου ταύτης· παρ' οὐδενί γάρ τῶν τὰ ἡμέτερα λεπτομερώς καί δὴ τὰ ἐκκλησιαστικά συγγραψάντων εὐρεῖν ἐστὶ Πατριάρχην ὀνόματι Ἀθανάσιον μετὰ Γρηγόριον τόν μαμιῆ, ὡς σοι ῥάδιον μαθεῖν, εἰ καί τήν Τουρκογραῖτζαν καί τόν Μαλαξόν καί τόν Φραντζῆν καί εἰ τινα ἄλλον εἰς χεῖρας λάβῃς.

15 Φέρε δέ ἐπεὶ τήν ἐπιγραφὴν ὡς ἔδει ἐξετάσαμεν, ἐπισκεψώμεθα καί τὰ ἐν συνελεύσει. Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ Δωρόθεος ἐστίν ὁ Ἀντιοχείας, ἐν δέ τῇ ὑπογραφῇ // (σ. 6) τῆς συνόδου ἐξαίφνης γίνεται Ἀνανίας· πῶς τοῦτο γέγονε, λεγέτω ὁ τόν μῦθον συγγράψας, καθὼς καί τό πῶς οἱ χειροτονοῦντες Πατριάρχην τόν Ἀθανάσιον, Νεόφυτος Νικαίας καί Μητροφά-
20 νης Κυζίκου ἐπαναγχθέντες εἰς ὑπογραφὴν, θαυμαστώς ἀπολοιπόντες ταῦτῶν ὀνόματα ἀναθάλλουσιν ὁ μὲν Παρθένιος, ὁ δέ Σταυράκιος· οὐδ' ἐντούτοις μόνον ἢ τῶν ὀνομάτων μετάλλαξις, ἀλλὰ καί ἐν ἑτέροις πολλοῖς, ἐν οἷς καί Ἰσιδωρος Κιαίβου μεταπηδᾷ εἰς Δωρόθεον. Ἐν δέ τῇ δευτέρῃ συνελεύσει καθαιρεται Γρηγόριος, ἐπιψηφίζεται δέ Ἀθανά-
25 σιος· τοῦτο δέ εἰ δύνασαι, Φωτιανέ, ὅστις τὰ μειρακιώδη ταῦτα προοίεσαι, δεῖξον οὐκ ἀλλώκοτα, οὐδ' ἀντίρροπα τῇ ἀληθείᾳ.

Ἔτει ἀπό θεογονίας 1440, καθ' ὃ αὐτῇ ἡ σύνοδος ἐπράχθη οὐπω Πατριάρχης ἦν ὁ Γρηγόριος ὁ μετὰ Μητροφάνην ἔτει 1445 ἐπιψηφισθείς Πατριάρχης. Τί γοῦν ἔρεῖς, εἰ μὴ γελοῖα ταῦτα καί μόλις τοῖς παισὶ
30 πιστευτέα: οὐδέ παισὶ πᾶσι γε ἀλλ' ἐκείνοις δὴποτε, οἱ δύνανται πιστεῦσαι ἀπόβλητον ἀξίας πατριαρχικῆς γεγονέναι τόν οὐπω πατριαρχεύσαντα. Καί νόμισον τάδε γεγραμμένα κατ' ἐκείνους τοὺς χρό-

7 γνώσης χφ

13 μαμᾶ χφ

22 μεταπιδᾶ χφ

13-14 *Turcograeciae libri octo* a MARTINO CRUSIO, Basileae 1584. Βλ. ἐκεῖ ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΑΛΑΞΟΥ, Πατριαρχική περί Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία, σ. 107-184. Για τον Φρατζῆ προφανῶς θα ἔχει υπόψει του την ἔκδοσιν: Theophylacti Simocattae... Georgii Phrantzae, Chronicon, Ingolstadii 1604. Βλ. E. LEGRAND, B.H., XVIIe s. E', αφ. 13, σ. 7-8.

νους, ἢ παρά σόφρονος ἀνθρώπου καί μετέχοντος παιδείας τινος, ἢ
 μᾶλλον παρά μεταγενεστέρου τινός ἀδαήμονος καί παραφρονοῦντος;
 Κἀκεῖνο δ' ἔτι πυνθάνομαι τούς προστάτας ταύτης γε τῆς συνόδου, τίς
 ὁ Ἀθανάσιος οὗτος ὁ τῆς συνόδου νεοκόρος. Περὶ τούτου οὐδέ ἡ σύνο-
 5 δος, ἣς προκάζεται, οὐδέ οἱ τῶν χρόνων ἐκείνων συγγραφεῖς οὐδέ γρῦ,
 καίτοι γ' ἐχρῆν, τούς ἐπιμελέστατα περὶ τε τῶν τότε ὀρθοδόξων καί φω-
 τιανῶν πολυπραγμονήσαντας ἐν ἱστορίᾳ, τηλικούτου συμπράκτορος
 ὀλίγον που λόγον δράξασθαι. Τοιγαροῦν ἠρεύνῃσα πάντας τόν Ἀθανά-
 σιον τοῦτον ἀπαιτῶν, αἰεὶ δ' αὐτόν τεθνεῶτα ἐν τοῖς ζῶσιν εὔρον κατὰ
 10 τὴν παροιμίαν. Ἐνα δ' ὅμως τῶν ἐν Φλωρεντία γεγονότων αὐτός αὐτόν
 ὁμολογεῖ που ἐν τῇ δευτέρᾳ συνελεύσει, ἀπειπεῖν τε, φησί, τῆς ὑπο-
 γραφῆς μετὰ τοῦ Ἐφέσου καί τοῦ Ἡρακλείας. Ἀλλὰ πρῶτον, μὴ θελή-
 σαντος ὑπογράψαι τοῦ Ἐφέσου, ὑπέγραψεν ὁ Ἡρακλείας, ὥστε σφάλ-
 λεσθαι κἂν τούτῳ τόν συγγραφέα τῶν πρακτικῶν τούτων· δεύτερον δέ
 15 μεταξὺ τῶν γενομένων ἐν Φλωρεντία οὐδεὶς Ἀθανάσιος ἔξω τοῦ ἡγου-
 μένου τῆς Περιβλέπτου, ὅς καὶ ὑπέγραψεν. Ἄλλος λοιπόν ὁ Πατριάρ-
 χης Ἀθανάσιος τοῦ γενομένου ἐν Φλωρεντία, καί πάλιν ψεύδεται ὁ
 συγγραφεύς. Τρίτον, εἰ αὐτός ὁ Ἀθανάσιος ὁ τῆς Περιβλέπτου ἐν ταύτῃ
 20 τῇ συνόδῳ πατριαρχεῖ, πῶς ἐν ταῖς ὑπογραφαῖς πρῶτον μὲν ἑαυτόν
 ὀνομάζει Ἀθανάσιον ἐλέφ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως
 νέας Ῥώμης καί οἰκουμενικόν Πατριάρχη, ἔπειτα μετὰ τὰς ὑπογραφὰς
 τῶν κληρικῶν πάντων ὑπο// (σ. 7) γράφει πάλιν Ἀθανάσιος ἡγούμενος
 τῆς Περιβλέπτου; Μῶν διττός ὁ ἄνθρωπος ἡμῖν οὐ μα Δία, ἀλλὰ τάχα
 τῷ γεγραφοῦτι καί τότε μεθύοντι, ὅθεν δὴ καὶ ὀρῶντι διττὰς ἐκ Κυ-
 25 θαιρῶνος τὰς Θήβας, κατὰ τόν Κωμωδόν. Κακεῖνο δ' ἔτι πάμπαν ἀπαι-
 δευτον τό ἱστορεῖν Ἀθανάσιον χειροτονηθέντα ὑπὸ Μακαρίου Νικομη-
 δείας, Νεοφύτου Νικαίας καί Μητροφάνους Κυζίκου. Εἵπομι πρὸς
 τούτοις καὶ ὑβριστικόν τοῖς ἡμετέροις ἦθεσι καί πατροπαραδότοις συ-
 νηθείαις. Τίς γὰρ οὐκ οἶδε διατετάχθαι καὶ νόμοις καὶ ἔθεσι τό χειροτο-
 30 νεῖσθαι Πατριάρχη τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείας, ὃ δη ἐπικύρωτον
 οὕτω τοῖς ἡμετέροις γέγονεν, ὥστε ποτε ἀμφισβητῆσαι τινάς, εἰ οὖν χει-
 ροτονηθεὶς ὑφ' ἐτέρου, ὁ τῆς Κωνσταντίνου ἄκυρον ἔχοι τὴν χειροτο-
 νίαν. Ἡ δὲ Σοφιανῆ αὕτη σύνοδος πείσει μέ τόν ἀναγιγνώσκοντα, ὑφ'
 ἐτέρου χειροτονηθέντα τόν Ἀθανάσιον παρόντος τοῦ Ἡρακλείας
 35 Ἀντωνίου. Ἀλλὰ καὶ Μητροφάνης Κυζίκου ὁ χειροτονῶν Ἀθανάσιον
 τάχα αὐτός ἐστίν ὁ πρὸ Γρηγορίου τοῦ καθαιρεθέντος πατριαρχεῦσας.
 Εἰ αὐτός δε, δεῖξατε ποῖω ἔθει τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας θεμιτόν γέγο-
 νε, τόν ποτέ ἀπόβλητον ἐπισκοπῆς γεγονότα εἰς χρῆσιν ἐπισκοπῆς ἀνα-
 κεκληῖσθαι. Εἰ δ' ἄλλος τις Μητροφάνης καὶ δὴ συμφωνῶν τῇ συνόδῳ,
 40 διατί τῇ συνόδῳ οὐχ ὑπογράφει, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ Παρθένιος τις Κυζί-

κου εισάγεται. Καταλιμπάνω δέ τι λέγειν περί τῆς κρίσεως τῆς συνόδου ταύτης. Εἴ τις δ' ὁμως τὴν τῶν τριῶν Πατριαρχῶν ἀπόφασιν, ὡς ἐνταῦθα διαγράφεται περισκοπήσει, γελάσει μὰ τὴν ἀλήθειαν, τό ἄκριτον κριτήριον, ἐν ᾧ οὐδέ τέρματα δικαστικά, οὐδ' ἀπόφασις φανερά, οὐ

5 [δέ] ψῆφοι περί τῆς πραττομένης χειροτονίας, ἀλλὰ χύδην καὶ διεσπαρμένα, συμπεφ[υρ]μένα πάντα ληρωδῶς τὰ σοβαρὰ καὶ σεβάσματα τῶν συνόδων ἀποτελέσματα συμπεραίνεται. Ἐν τῇ τρίτῃ συνελεύσει λέγεται διαλυθεῖσα ἢ ἐν Φλωρεντία Σύνοδος διὰ τὸν λοιμόν.

Εἰκότως ἄρα, ἔφη, καὶ ἡμεῖς ἀπωσόμεθα ὡς ἀπάτην καὶ βίαν τὸν ἐν

10 *Φλωρεντία σύλλογον, ὃν συναπώσατο ἡμῖν ὁ Θεὸς διὰ τοῦ μεγάλου λιμοῦ, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ Κοπρωνύμου καὶ τοῦ Εἰκονομάχου Λέοντος.*

Ἔστι δέ ταῦτα πόρρω τῆς ἀληθείας. Πρῶτον γάρ ὁ λοιμὸς ἐν Φερόραρῖα συνέστη ὡς ἰδεῖν ἐστὶν ἐν τοῖς πρακτικοῖς· εἰ οὖν συναπώσατο τοῖς φλυαροῦσιν ἐνταῦθα φωτιανοῖς τὴν ὑπὸ λιμοῦ ταραχθεῖσαν

15 σύνοδον ὁ Θεός, οὐ τὴν ἐν Φλωρεντία συναπώσατο, ἀλλὰ τὴν ἐν Φερόραρῖα. Ἐν Φλωρεντία γάρ λοιμὸς οὐδεὶς πραγματευομένης τῆς συνόδου. Πρόσθεσ τούτοις λοιμοῦ ἔνεκεν οὐ μεταβληθῆναι τὴν σύνοδον ἐς Φλωρεντίαν ἐκ Φερόραρῖας. Μάρτυς τούτου // (σ. 8) ὁ φωτιανώτατος Συρόπουλος, ἐξ' οὗ ἔγνωμεν, γενομένου ἐν Φερραρῖα λοιμοῦ μηδένα

20 τῶν ἡμετέρων ἀποθανεῖν, τὴν δέ μετάθεσιν τῆς συνόδου γεγονέναι οὐ διὰ τὸν λοιμόν, ἀλλ' ἑτέρων τινων σκοπῶν ἔνεκεν, οὓς ὁ κακοήθης ἐκεῖνος ἀνατείνει πρὸς λατινικὴν τινα μηχανήν, ἵνα πορροτέρω μετενεχθέντες οἱ ἡμέτεροι ῥάδιον πρὸς τὴν ἔνωσιν βιασθῶσιν, ἡμεῖς δέ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ὑπομνήμασιν ἐπεδείξαμεν, πρὸς τοῦτο συγκεκριθεῖσθαι τῆς

25 συνόδου τὴν μετάθεσιν, ὡς μὴ ἀπορήσειε ὁ Πάπας δανειστικῆς βοήθειας πρὸς τό πορίζεσθαι τοῖς ἡμετέροις τό σιτηρέσιον. Καὶ περί τούτου ἄλλως νῦν ἀρκέσθω τὰ Συροπούλου, ὥστε μὴ ἀγνοεῖν, οὐ διαλυθεῖσαν

7 συμπαιρένεται χφ

8 λιμόν χφ

9 ἀπωσόμεθα χφ

10 λιμόν χφ

11 λιμόν χφ

13 εἶδεῖν χφ

16 λιμοῦ χφ

17 λιμοῦ χφ

19 λιμοῦ χφ

21 λιμοῦ χφ

27 ἀγνοεῖν χφ

9-11 στο χφ υπογράμμιση

οὐδέ τήν ἐν Φερραρία σύνοδον διὰ τόν λοιμόν· πῶς οὖν οὐ ψεῦδος τό λέγειν, ἀπολυθῆναι καί τήν ἐν Φλωρεντία διὰ τόν λοιμόν· Ἐν τῇ τετάρτῃ συνελεύσει ἀναφανδόν φασι τά πρακτικά, ὅτι ἐν Φλωρεντία σύστασις γέγονε περὶ τῶν δεσποτικῶν ῥημάτων δι' ὧν ἱερουργοῦμεν οἱ ἱερεῖς καί
 5 περὶ τῶν εὐχῶν, δι' ὧν κατὰ τήν νεωτέραν τοῦ Καβάσιλα γνώμην μετουσιάζεται τά προκείμενα. Προστίθενται τούτοις, ὅτι παντελῶς περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως τά τῶν λατίνων ἐπιχειρήματα διελύθη παρά τοῦ Μιτυλήνης. Ἄλλά καί ταῦτα ψευδῆ παντελῶς καί οὐ τοῖς πρακτικοῖς τῆς ἐν Φλωρεντία ἀσύμφωνα, ἀλλά καί τοῖς ἱστορουμένοις ὑπό τοῦ Συροπούλου. Οὐδεμία ἔνστασις περὶ τούτου κατὰ τά πρακτικά. Ἐρωτᾷ ὁ Πάπας περὶ τῆς ὑποθέσεως, ἡ σύνοδος τῶν Ἑλλήνων διὰ πρέσβων τεττάρων ὁμολογεῖ ταύτην εἶναι τήν τῶν ἡμετέρων γνώμην, ἣ ἔστι τῶν λατίνων. Ὁ δὲ Συρόπουλος πόρρω γέγονεν οὕτω τῆς λεγομένης ἐνστάσεως, ὥστε λέγει τήν ἀπόκρισιν οὐκ ἐπισταμένης τῆς ἡμετέρας συνόδου, μόνῃ συναινέσει βασιλέως τε καί ὀλίγων ἀρχιερέων ἀνακομισθῆναι
 15 πρὸς τοὺς λατίνους.

Ταῦτα ἐστὶ τά σημειώσεως ἄξια ἐν τῇ σοφίανῃ ταύτῃ συνόδῳ ἐν ἣ αὐτῇ γοῦν ἢ τῶν συνοδικῶν συζητήσεων ἰδέα λίαν γε διαφέρει τῆς τότε εἰθυίας· ἔοικε δὲ κατὰ πάντα ταῖς συγγραφαῖς τῶν μεταγενεστέρων
 20 καί δήπου οὐκ ἀφ' ἡμῶν διαστήματι χρόνου κεχωρισμένων· αἱ γάρ μαρτυρίαι οὐκ ἔξ ἑλληνικῶν βιβλίων ἀναλαμβάνονται, ἀλλ' ἐκ νεωτερικῶν τινων, καί μάλιστα αἰρετικῶν· οἱ δὲ συγγραφεῖς οἱ πρὸς βεβαίωσιν τῶν δογμάτων εἰσαγόμενοι, τοῖς Ἑλλησιν οὐ λίαν γνώριμοι, δηλαδή, ἵνα τοὺς δυτικούς ἀγίους ἀφῶμεν, Αὐγουστίνον, Ἱερώνυμον, Κυπριανόν,
 25 Ἀμβρόσιον, Ἰλάριον, Λέοντα, Τερτυλλιανός, Βέδας, Γρατιανός, Ἄνσελμος, Πέτρος Λόμβαρδος, Βερνάρδος, Θωμᾶς ὁ Ἀκουΐνας, Σκότος, ὧν τά ὀνόματα οἱ ἀνατολικοὶ μόλις ἐγνώριζον τότε, καθὼς ὁ Ἐφέσου μαρτυρεῖ ἐν ταῖς διδασκαῖς ταῖς ἐν Φλωρεντία.

1 λιμόν χφ

2 λιμόν χφ

8 Μιτυλήνη χφ

ΣΧΟΛΙΑ

15.2 *έν τοῖς λατινικοῖς μαθητά*: Στη συλλογή των χειρογράφων του ΜΠΤ διασώζονται τα μαθητικά τετράδια του Χρυσάνθου από την εποχή των σπουδών του στην Πάδοβα. Ο κώδικας ΜΠΤ 434 (φφ. 109) παραδίδει ασκήσεις στα λατινικά επάνω στις σάτιρες του Γιουβενάλη, μετάφραση και σχόλια ερμηνευτικά και γραμματικά³⁹.

15.2-3 *θ' ἔξις καὶ δέσποτα καὶ διδάσκαλε*: Αυτή η διατύπωση αν έχει την έννοια: *ο οποίος σε λίγο θα είσαι μητροπολίτης*, οδηγεί στην ακόλουθη υπόθεση: η μακροσκελής επιστολή, στην οποία επισυνάπτει, όπως αναφέρει εκεί ο Ν.Π.Κ., την *σύντομον ἐξέτασιν περὶ τῆς ὑστάτης Συνόδου*, έχει χρονολογία: 30 Σεπτεμβρίου 1701. Την πληροφορία ότι ο Χρυσάνθος *προεχειρισθῆ* εἰς μητροπολίτην Καισαρίας, έχει ο Ν.Π.Κ. από επιστολή του Δοσιθέου, που πιθανόν ἔλαβε στο μεταξύ διάστημα. Ἄλλωστε και η ἔκταση και τα διάφορα θέματα της επιστολής, και κυρίως η σύνταξη της πραγματείας περὶ της Συνόδου θα χρειάστηκαν αρκετό χρόνο. Αν με το *προεχειρίσθη* εννοεί ο Δοσιθέος ότι τον πρότεινε γι' αυτή τη θέση⁴⁰, που είναι πολύ πιθανό, σε αυτό ίσως αναφέρεται το *θ' ἔξις καὶ δέσποτα καὶ διδάσκαλε*. Σχετικά με το *διδάσκαλε*, παρατηρῶ ότι και στις επόμενες επιστολές του ο Ν.Π.Κ. αποκαλεί τον Χρυσάνθο: *σοφολογιώτατε διδάσκαλέ μου*. Ὅπως είναι γνωστό ο Χρυσάνθος *δεν υπῆρξε διδάσκαλος με τη στενή σημασία της λέξεως*. Είναι όμως γνωστό το πάθος και οι φροντίδες του για την παιδεία και οι θέσεις του για το υψηλό λειτουργήμα του διδασκάλου⁴¹. Το πιθανότερο είναι, νομίζω, ότι ο Ν.Π.Κ. χρησιμοποιεί εδώ την ἔκφραση ως συνώνυμη με το *λόγιε, σοφολογιώτατε*.

15.5-6 *σχεδιάσματα χειρόγραφα ἤ γουν εἰπεῖν ἔκτυπα*, και παρακάτω (στ. 11) *παραδείγματα καὶ χειρόγραφα* ἢ (στ. 12) *τό σχεδιάσμα* ἢ (στ. 15) *έν ταῖς σχεδίαις*. Προφανώς, ο Ν.Π.Κ. χρησιμοποιεί τις λέξεις αυτές με την ίδια έννοια: του *χειρογράφου-αντιγράφου*. Ἴσως θα μπορούσαμε να δεχτούμε κάποια διαφοροποίηση για το *ἔκτυπα*, ότι δηλαδή ἔννοεῖ *ἔσχηματισμένος ἐν περιλήψει, ἐν εἰδει σχεδιάσματος*⁴² και αναφέρεται στα χειρόγραφα της επιτομῆς των Πρακτικῶν που εἶχε ετοιμάσει για τη δημοσίευση ο Λ. Αλλάτιος.

15.7-8 *τό ἐπιμεληθέν παρὰ τοῦ Ζυγομαλά πρὸς Κρούσιον... ἐκεῖθεν μετέτθη πρὸς τὴν ἐν Βατικανῶ Ρώμης*. Στην επιγραφή της Συνόδου, τόσο αυτή που

39. Βλ. Π. ΣΤΑΘΗ, Χρυσάνθος Νοταράς, Αθήνα 1999, σ. 86-87.

40. Η χειροτονία του έγινε στις 6 Απριλίου 1702. Βλ. Π. ΣΤΑΘΗ, ὁ.π., σ. 62.

41. Βλ. ὁ.π. σ. 105-113. Αναφέρεται εκεί ότι ο Χρυσάνθος «σε κάποια περίοδο της ζωῆς του δίδαξε ἢ μάλλον χειραγώγησε τους μικρούς πρίγκιπες του Νικολάου Μαυροκορδάτου». Βλ. επίσης εκεί και τα σχετικά με το πρωτοποριακό για την εποχή του κείμενο: «Θέσεις τινες περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων».

42. Βλ. H. LIDDEL-R. SCOTT, Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμος Ε', σ. 80, λέξη: ἔκτυπος.

δημοσιεύει ο Λ. Αλλάτιος (και εκ του Αλλατίου ο Ζοιρνικάβιος), όσο και αυτή που δημοσιεύει ο Δοσίθεος (*Τόμος Καταλλαγής*), αναφέρεται ότι το αντίγραφο των Πρακτικών έγινε από τη βιβλιοθήκη του Κωνσταντίνου Λασκάρεως, και με εντολή του πατριάρχη Αθανασίου, μετέγραψε ο Θεόδωρος Ζυγομαλάς, πρωτέκδικος της Μεγάλης Ἐκκλησίας. Εδώ έχουμε για πρώτη και μοναδική, από όσο γνωρίζω, φορά την πρόσθετη πληροφορία ότι το αντίγραφο έγινε από τον Ζυγομαλά για τον Κρούσιο. Αλλά οι Ζυγομαλάδες που αλληλογραφούν με τον Κρούσιο είναι ο Ιωάννης (πατέρας), μέγας ρήτωρ της μεγάλης του Χριστού εκκλησίας και ο Θεοδόσιος (γιος), πρωτονοτάριος της μεγάλης του Χριστού εκκλησίας⁴³. Δεν είναι γνωστός κανένας Θεόδωρος Ζυγομαλάς, πρωτέκδικος, την εποχή μάλιστα του Κρουσίου, αφού δεν αναφέρεται ούτε στην επιστολή του Θεοδοσίου προς τον Κρούσιο το 1581, που δημοσίευσε στην *Turcograecia*⁴⁴, όπου τα περί της οικογενείας του. Το παράδοξο είναι ότι δεν επισημαίνεται από τον Λ. Αλλάτιο, αλλά πολύ περισσότερο από τον Δοσίθεο, αυτό το πρόβλημα. Πολύ αργότερα ο Χ. Παπαϊωάννου⁴⁵ υποθέτει ότι ο Θεόδωρος Ζυγομαλάς θα πρέπει να είναι απόγονος των γνωστών Ζυγομαλάδων, ο οποίος θα έζησε μάλλον στα μέσα του 17ου αι. και θα ήταν σύγχρονος του πατριάρχη Αθανασίου Πατελαρίου (1634), με τον οποίο ταυτίζει τον πατριάρχη Αθανάσιο της επιγραφής των Πρακτικών. Η πληροφορία όμως του Ν.Π.Κ., αν είναι σωστή (γιατί είναι γνωστό ότι πολλές φορές αναφέρει γεγονότα που ελέγχονται ανακριβή⁴⁶), για το χειρόγραφο που από τη βιβλιοθήκη του Κρουσίου πέρασε στη Παλατινή βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης και από εκεί

43. Το ενδιαφέρον του Κρουσίου για τα ελληνικά χειρόγραφα είναι γνωστό· βλ. σχετικά Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1976², τόμος Β', σ. 287: *O Crusius ἐνδιαφέρεται ζωηρὰ γὰρ τὴν προμήθεια ποικίλων ἑλληνικῶν χειρογράφων πού τὰ ἀγόραζε ὁ ἴδιος ἢ ἡ Ἀκαδημία τῆς Τυβίγγης ἢ ὁ φιλόμοισος πρίγκιπας τῆς Βυρτεμβέργης*. Παραπέμπει στον ειδικό μελετητή του Κρουσίου Α. ΜΙΣΤΑΚΙΔΙΣ, *Experta*, Crusiana, Tübingen 1584, σ. 517. Βλ. επίσης και ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Μαρτίνος Κρούσιος, ὁ πρῶτος φιλέλληνας, Αθήνα 1973. Καί κυρίως: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ὁ.π., σ. 25-30, ὅπου κει. «Χειρόγραφα ἀπὸ τῆς Χίο».

44. *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 92.

45. Ὁ.π., σ. 11.

46. Ο Ε. LEGRAND, και δεν είναι ο μόνος (Β.Η., XVIIe s. E', σ. 415), εκφράζει τις επιφυλάξεις του σχετικά με την αξιοπιστία των πληροφοριών του Ν.Π.Κ. όταν αναφέρεται στον κατάλογο των έργων του, που ο ίδιος παραθέτει στο έργο του *Praenotiones mystagogicae: Sans nier catégoriquement l'existence de ces divers écrits, nous nous abstenons de les mentionner, car il est fort possible que la plupart n'aient jamais existé que dans la trop fertile imagination de Papadopoli*. Ωστόσο στο ίδιο άρθρο ο Legrand παραθέτει, από τη Νεκρολογία που δημοσιεύτηκε στις *Novelle letterarie de Florence* 1 (1740), σ. 294, τις απόψεις του Giovanni Fabricio για τον Ν.Π.Κ.: *Hoc uno neminem e Graecis novi, qui post Allatium inedita Graeciae recentis scripta vel diligentius excusserit, vel plura e volverit laudetque. E Demetrio Procopio... riconosce che, se egli non fosse stato occupato nella cattedra di Padova, avrebbe potuto apportare un gran vantaggio alla nazione dei Greci: πολλῆς ἂν εἴη ὠφελείας πρόξενος τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων*.

στη βιβλιοθήκη του Βατικανού, όπου και το εμελέτησε, συμπίπτουν σε πολλά σημεία με όσα σχετικά γνωρίζουμε. Είναι γνωστό, ότι ο πάπας Γρηγόριος ΙΕ΄, το 1622, ανέθεσε στον Λ. Αλλάτιο τη δύσκολη αποστολή της παραλαβής και μεταφοράς, από τη Χαϊδελβέργη στη Ρώμη, της Παλατινής βιβλιοθήκης, την οποία ο ηγεμόνας της Βαυαρίας Μαξιμιλιανός είχε χαρίσει στο Βατικανό. Ο Λ. Αλλάτιος ολοκλήρωσε αυτή την αποστολή ύστερα από ένα περιπετειώδες ταξίδι διάρκειας οκτώ μηνών και έφερε στο Βατικανό 196 κιβώτια με βιβλία⁴⁷. Αλλά, η πληροφορία ότι υπήρχε χειρόγραφο που ο Ζυγομαλάς είχε στείλει στον Κρούσιο, επομένως ο Θεοδόσιος, αν είναι ακριβής, ενισχύει την θέση περί της γνησιότητας των Πρακτικών, αφού το αντίγραφο αυτό είναι προγενέστερο (Κρούσιος + 1607) και έχει άλλη προέλευση και πηγή από τα νόθα Πρακτικά που προήλθαν από τη Χίο, δηλαδή τον Κορέσιο (επιστροφή στη Χίο 1618).

Στην επιγραφή που παραθέτει ο Δοσίθεος στον *Τόμο Καταλλαγής* αναφέρεται επίσης: Θεόδωρος Ζυγομαλάς.

15.12-16 Ο Ν.Π.Κ. βρίσκεται στη Ρώμη από το 1665-1686 (σπουδές στο Ελληνικό Κολέγιο Αγίου Αθανασίου: 1665-1670, Ιησουίτης: 1670-1686). Ο Λ. Αλλάτιος είναι από το 1661 βιβλιοθηκάριος της βιβλιοθήκης του Βατικανού, θέση που διατήρησε ως τον θάνατό του, το 1669. Επομένως, αν ο Ν.Π.Κ. πράγματι είδε το χειρόγραφο που είχε λάβει ο Αλλάτιος από τη Χίο, όσο ακόμη ζούσε ο Αλλάτιος, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τον ε γνώρισε αυτή την εποχή και του επέτρεψε ο ίδιος ο Αλλάτιος να το μελετήσει. Σύμφωνα με τη διαθήκη του Αλλατίου, στη Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Κολεγίου περιήλθαν τα βιβλία της βιβλιοθήκης του. Τα χειρογράφα του, ανέκδοτα αλλά και όσα είχε δημοσιεύσει: *che da esso signor testatore sono stati fatti stampare*, άφησε στον καρδινάλιο Francesco Barberini⁴⁸. Ο Ν.Π.Κ. αναφέρει ότι εμελέτησε το χφ και μετά τον θάνατο του Αλλατίου *έν ταϊς σχεδί-*

47. Βλ. E. LEGRAND, B.H., XVIIs Γ, σ. 445, όπου και όλη η σχετική με την αποστολή αυτή του Αλλατίου βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και τη δημοσιευμένη εκεί διαθήκη του Αλλατίου για τη διάθεση της βιβλιοθήκης και των χειρογράφων του. Σε επιστολή του προς τον προστάτη και δάσκαλό του Nicolo Alemanni, από το Μόναχο, στις 12 Μαρτίου 1623, επισημαίνω μία πληροφορία που αναφέρει εκεί ο Αλλάτιος και δεν νομίζω ότι έχει επισημανθεί από όσους έγραψαν ως τώρα: *Credo che V. S. haverà inteso l'aquisti che ho fatto delli libri manuscritti, giache io sono venuto in Germania per una biblioteca, en l'o acquistate tre: la biblioteca pubblica di Heidelberg, quella del Palatino e del Collegio della Sapiencia; et una ha soccorso l'altra in abondanza di libri e di bontà. Vorrei che fossero state più, perché mi dice il cuore che pur l'haverei asquistate*. Βλ. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ, Τά γράμματα εις τήν Χιον κατά τήν Τουρκοκρατίαν (1566-1822), Άθήνα 1930, σ. 73-74. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Περί τών Άλλατιανών χειρογράφων, ό.π., όπου περί της συλλογής των Carte Allacciane που απαρτίζουν το Fondo Allaci της Βιβλιοθήκης της Ρώμης Vallicelliana. Επίσης του ίδιου, Ό Λέων Άλλάτιος και ή Χίος, ό.π. Ειδικά βλ. σ. 25-30, όπου σχετικά με το ενδιαφέρον του Αλλατίου για τα χειρογράφα από την Χίο.

48. Η βιβλιοθήκη αυτή αργότερα ενώθηκε με τη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Περί τών «Άλλατιανών χειρογράφων» ό.π., σ. 506.

αις, δηλαδή στα χειρόγραφα, που εκείνος άφησε στο Κολέγιο. Ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το εμελέτησε προτού να παραδοθούν τα χειρόγραφα στον κληρονόμο.

15.27 *καί φωτιανόν πλάστην, άφρονα καί άνεπιστήμονα*. Εκφράζει σε κάθε ευκαιρία την περιφρόνησή του για τους *φωτιανούς*. Εδώ αποδίδει το επίθετο *φωτιανός* στον υποτιθέμενο πλαστογράφο των Πρακτικών ως μια επί πλέον απόδειξη της αναξιοπιστίας και της απαίδευσίας του.

16.1-11 Η επιγραφή συμπίπτει απόλυτα με την επιγραφή που παραθέτει ο Αλλάτιος και από τον Αλλάτιο ο Ζοιρνικάβιος⁴⁹. Ο Δοσίθεος στον *Τόμο Καταλλαγής*, όπου δημοσιεύει πλήρη τα Πρακτικά, δίνει την ακόλουθη επιγραφή: *ΣΥΝΟΔΟΣ ΥΣΤΑΤΗ / ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΠΙΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΗ ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ / μετά τήν τελευταίαν του λατινόφρονος Ίωάννου του Παλαιολόγου / άπατηθέντος υπό των Ίταλών, επί βοηθεία καί επί τε/λευτής συμφρονήσαντος τῷ ὀρθοδόξῳ δόγματι επί του ὀρθοδόξου ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου Βασιλέως. Ἐκ τῶν τῆς βιβλιοθήκης ἰδιοχειρῶν Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως τοῦ ὄντος σοφωτάτου, καί τήν άνεπτυγμένην γραμματικὴν / διδάξαντος, επιταγῇ τοῦ σοφωτάτου Πατριάρχου / Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανασίου καί μετεγράφη / υπό Θεοδώρου Ζυγομαλά πρωτεκδίκου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Ο Δοσίθεος αναφέρει ότι ἡ επιγραφή εἶναι ἀληθεστάτη ὡς παρίστησι τά παρ' ἡμῖν ἀντίγραφα... ἄλλα δέ ἀντίγραφα ἔχουσιν ἐπιγραφὴν. «Σύννοδος ὑστάτη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπιτελεσθεῖσα ἐν τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ μετὰ τήν γένεσιν τοῦ ψευδοσυλλόγου Φλωρεντινοῦ ἐνός ἐνιαυτοῦ διαστήματι καί ἡμίσεως μετὰ τήν τελευταίαν τοῦ λατινόφρονος Ίωάννου». Η δεύτερη αυτή επιγραφή πλησιάζει περισσότερο στην επιγραφή του Αλλάτιου, εκτός από το επίμαχο καί πριν από το *μετὰ τήν τελευταίαν*, που, όπως παρατηρεῖ ο Δοσίθεος, οφείλε-*

49. Ὁ.π., σ. 687. Αἰξίζει να σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ο Ε. Βούλγαρης, μεταφραστής του ἔργου, σε υποσημείωση σχετική με τον τόπο τῆς πρώτης δημοσίευσης των Πρακτικών, ἀναφέρει: *Τύποις ἐκδοθεῖσα ἡ Σύνοδος αὕτη, ἐμφέρεται ἐν τῷ Τόμῳ Ἀγάπης*, σ. 568. Πρόκειται ὁμως περὶ συγχύσεως, τα Πρακτικά ἐκδίδονται στον *Τόμο Καταλλαγής* καὶ ὄχι *Ἀγάπης*. Η σύγχυση προήλθε ἀπὸ τὴν ἀναφορά τοῦ Δοσιθέου στα: *Περὶ τῆς ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ ὑστάτης Συνόδου*, στο ἔργο του *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* (δημοσιευμένο μετὰ τον θάνατό του ἀπὸ τον Χρυσάνθο, Βουκουρέστι 1715), ὅπου στο κεφ. Θ' παράγραφος Δ', ἀναφερόμενος στα Πρακτικά τῆς Οικουμενικῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1484, παραπέμπει: *ἦν ἐτυπώσαμεν ἐν τῷ Τόμῳ τῆς Ἀγάπης καὶ ἴδε ἐκεῖ σελίδα πεντακοσιοστὴν ἐξηκοστὴν ὀγδόην*. Το ἴδιο λάθος ἐπαναλαμβάνει καὶ ο Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνός (1651-1740), *Εκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας* 11 (1913), 107: *ἐπισυνάπτει δε (ο Ν.Π.Κ.) σύντομον ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος περὶ τῆς ὑστάτης λεγομένης ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ Συνόδου, ἀποδεικνύων ὅτι τῷ αὐτῇ Συνόδῳ δὲν συνήλθεν, ἐνῶ ὁ Δοσίθεος ἐδημοσίευσεν τὰ πρακτικά αὐτῆς ἐν τῷ Τόμῳ Ἀγάπης*. Παραπέμπει στο ἄρθρο του περὶ Δοσιθέου καὶ στο ἔργο του Δοσιθέου, *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*. Βλ. ἐδῶ παρακάτω.

ται σε παραποίηση και νόθευση των Πρακτικών από τους λατίνους, με το σκοπό να θεωρηθεί ανύπαρκτη η Σύνοδος και πλαστά τα Πρακτικά. Αφού, σύμφωνα με τη διατύπωση της επιγραφής που παραδίδει ο Αλλάτιος και από αυτόν, όπως φαίνεται, ο Ν.Π.Κ., η Σύνοδος πρέπει να έγινε το 1440, εύκολα καταρρίπτονται και ελέγχονται ως ανακριβείς πληροφορίες σχετικές με την παρουσία στη Σύνοδο προσώπων ή την αναφορά μεταγενέστερων γεγονότων, όπως η Σύνοδος του 1443. Ο Ν.Π.Κ. δεν αναφέρει καθόλου εδώ ότι ο Αλλάτιος έχει εκδόσει επιτομή των Πρακτικών (1648), προφανώς γιατί τον αντιγράφει. Αλλά ο Χρύσανθος δεν το γνώριζε; Ο Δοσίθεος είχε ήδη δημοσιεύσει στον *Τόμο Καταλλαγής* (1694) τα Πρακτικά. Δεν το αναφέρει ούτε στην επιστολή προς Χρύσανθο το 1701, όπου αναφέρει ότι του ανέθεσε το Βατικανό να απαντήσει.

17.3-6 *Τό μὲν πρῶτον ἐν πάσαις πούτοιγε ταῖς συνόδοις... αἰὶ ἐξ ἀρχῆς, ἤτε κατὰ τέλος τῆς πραγματείας, ὁ χρόνος τῶν συλλόγων... ἀριδῆλως ἐκτίθεται.* Σχετικά με την παρατήρηση ότι δεν αναφέρεται η χρονολογία σύναξης της συνόδου στην αρχή ή στο τέλος αριδῆλως, όπως συνηθίζεται, ο Δοσίθεος αναφέρει ότι *ἐν ἀρχαίαις πολλαῖς συνόδοις τοῦτο συμβέβηκε* (αναφέρει τις συνόδους), θεωρεῖ μάλιστα ότι, *προφανῶς ψεύδονται καὶ εἰς τοῦτο οἱ Λατίνοι ἐπειδὴ ὁ χρόνος εἰρηται, καθότι ἐρρέθη μετὰ ἡμῖν καὶ ἐν ἔτος τοῦ θανάτου Ἰωάννου τοῦ Βασιλέως καὶ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Βασιλέως.*

17.7-8 *οὐδεμία μὲν ἀνατύπωσις, οὐδεὶς λόγος ἐπινημήσεως:* το παράδοξο είναι ότι ο Δοσίθεος χρησιμοποιεί την ίδια διατύπωση και τις καθόλου συνηθισμένες αυτές λέξεις (ότι λέγουν οι Λατίνοι): *ἀλλ' οὐ δὲ ἀνατύπωσις φέρεται ἐν αὐτοῖς ἢ μνήμη ἐπινημήσεως*, για το ίδιο θέμα⁵⁰. Ενώ υποτίθεται ότι αναιρεί τον Αλλάτιο από το λατινικό κείμενο. Το πιθανότερο είναι, ότι ο Χρύσανθος έθεσε υπόψη του Δοσιθέου την επιστολή του Ν.Π.Κ.

17.18-22 *ὅτι συναινεί τῇ τῶν τριῶν πατριαρχῶν συνόδῳ... Ἡ γάρ τῶν πατριαρχῶν σύνοδος ἐκυρώθη κατὰ τό 1443 ἔτος Χριστοῦ, καθὼς ἐκ τῶν πρακτικῶν αὐτῆς εὐδῆλον.* Πρόκειται για τη συνέλευση των πατριαρχῶν Ιεροσολύμων, Αντιοχείας και Αλεξανδρείας, που συνήλθε στα Ιεροσόλυμα το 1443 με την υποκίνηση του Αρσενίου μητροπολίτη Καισαρείας και καταδίκασε τη σύνοδο της Φλωρεντίας. Τα Πρακτικά της συνέλευσης αυτής δημοσίευσαν οι Αλλάτιος, Mansi και Hofmann⁵¹. Με το θέμα ασχολήθηκε διεξοδικά και ο J. Gill⁵² και διατυπώνει μια σειρά από στοιχεία που στηρίζουν την αμφιβολία του για τη γνησιότητα των Πρακτικών, αλλά και για την ίδια τη σύνοδο, αν πράγματι συνήλθε ποτέ. Καταλή-

50. Βλ. Περί τῶν Ἱεροσολύμων, σ. 178.

51. L. ALLATIUS, *De Ecclesiae occidentalis*, ὁ.π. σ. 924-927, G. HOFMANN, *Orientalium documenta minora*, vol. III, Ρώμη 1953, doc. 45, σ. 68-72.

52. Βλ. J. GILL, *Personalities*, ὁ.π., Oxford 1964, σ. 213-221.

γει: If none of the writers against the union of Florence knew of the condemnation of the three patriarchs, it is not unfair to conclude that no such condemnation ever existed. Σχετικά με τον συντάκτη των Πρακτικών και το χρόνο σύνταξής τους, ο Gill υποθέτει ότι, μολονότι ο Αλλάτιος που τα δημοσιεύει δεν τα συνδέει με τη Χίο, όπως κάνει για τα Πρακτικά της Συνόδου του 1450 και την επιστολή του Αμηρούτζη, τα οποία θεωρεί επίσης νόθα και χαλκευμένα από τον Γ. Κορέσιο, είναι πολύ πιθανό ότι προέρχονται και αυτά από την ίδια πηγή: It is possible that the spurious Condemnation of the 1443... had the same origin and was no more than another weapon forged by the Chiote, George Coresios, for his defense of Orthodoxy. Η Μ. Paulovà στο άρθρο της με θέμα τις σχέσεις Τσέχων και Βυζαντινών τις παραμονές της αλώσεως⁵³, θεωρεί ότι η συνέλευση των πατριαρχών του 1443 είχε σημαντική επίδραση στην εσωτερική ζωή της βυζαντινής εκκλησίας και αποτελεί επιδοκιμασία από τους πατριάρχες της Ανατολής του ανθενωτικού κινήματος, ως τότε παρانونομου, και αναπτέρωσε το ηθικό τους και αύξησε την τόλμη τους.

17.32 Η σωστή χρονολογία θανάτου του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' είναι η 31η Οκτωβρίου 1448 (ο Δοσίθεος αναφέρει το 1447⁵⁴). Ο Κωνσταντίνος στέφτηκε αυτοκράτορας στον Μυστρά στις 6 Ιανουαρίου 1449.

18.1-22 Αφού σύμφωνα με την επιγραφή που παραδίδουν οι Αλλάτιος και Ν.Π.Κ. η Σύνοδος έγινε το 1440, πώς θα ήταν δυνατόν να συνέβη αυτό μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ιωάννη, ο οποίος πέθανε το 1449 (το ορθό είναι 1448). Τη σοβαρή επίσης ανακρίβεια, ότι ο Κωνσταντίνος ήταν υιός του Ιωάννη, ο Ν.Π.Κ. αποδίδει σε άγνοια του φωτιανού πλαστογράφου.

18.23-24 ... *τόν εὐσεβῆ βασιλέα Ἰωάννην πρό τῆς τελευτῆς συμφρονῆσαι τῷ φωτιανῷ δόγματι*. Ο Δοσίθεος αναφέρει σχετικά: *ὅτι δέ καί Ἰωάννης ὁ Βασιλεύς συνεφρόνησε τῇ ὀρθοδοξίᾳ, καί ποίῳ τρόπῳ ρηθήσεται μετὰ ταῦτα κεφαλαίῳ δεκάτῳ τρίτῳ*. Η χαλαρή στάση του αυτοκράτορα Ιωάννη ως προς την επίσημη ανακήρυξη της ένωσης των εκκλησιών μετά την επάνοδο του από τη Φλωρεντία, είναι πραγματικότητα. Ο Συρόπουλος αποδίδει αυτή τη στάση του στην απελπισία και το πένθος του μετά το θάνατο της συζύγου του, που τον πληροφορήθηκε όταν έφθασε. Στον ίδιο λόγο αποδίδει και την καθυστέρηση της εκλογής του νέου πατριάρχη στη θέση του πατριάρχη Ἰωσήφ Β', που είχε πεθάνει στην Ιταλία⁵⁵ (ο Μητροφάνης Β' εξελέγη το 1440). Η Paulovà⁵⁶ επισημαίνει τη στάση αυτή του

53. M. PAULOVÀ, L' Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople, *Byzantinoslavica* 14 (1953) 159-225.

54. Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις, ὀ.π., σ. 177.

55. Σ. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀπομνημονεύματα περί τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, Χάγη 1660, XII, c. XVI, 276.

56. Ὁ.π., σ. 176.

αντοκράτορα Ιωάννη Η' και παρατηρεί: *L' Union de Florence, solennellement déclarée dans toute la chrétienté, ne fut point proclamée a Constantinople sous le règne de Jean VIII. On ne peut en expliquer la cause que par analyse des raisons motivant l'opposition byzantine. Και παρακάτω*⁵⁷: *Mais ni après son retour, ni durant les années suivantes, Jean VIII ne fit preuve d'aucun zèle dans l'intérêt de l'Union et il semble que sa désillusion ait eu une cause plus profonde-politique. Και*⁵⁸: *Jean VIII n'osa toutefois jamais proclamer le décret de l'Union. Elle fut introduite dans l'Empire byzantin via facti, à la cathédrale de Sainte-Sophie le jour de la Pentecôte...*

18.32 Ο Μητροφάνης Κυζίκου ανήλθε τον πατριαρχικό θρόνο στις 4 Μαΐου 1440 και πέθανε στις 4 Αυγούστου 1443. Ο επόμενος πατριάρχης Γρηγόριος Γ' ο Μελισσηνός, γνωστός ως ο Μαμμής, ανήλθε το θέρος του 1445 και απεχώρησε το 1450. Έφυγε για τη Ρώμη το 1451⁵⁹.

19.14-23 Πρόκειται για την έκδοση της Γραμματικής του Κωνσταντίνου Λασκάρως από τον Άλδο Μανούτιο στη Βενετία. ca 1501-1503: Constantini Lascaris Byzantini de octo partibus orationis / Liber primus. / Eiusdem de Constructione Liber secundus... Βλ. E. LEGRAND, B.H. XVI-XVIIe s. A', Introduction p. LXXXIV-LXXXV. Στη βιογραφία του Λασκάρως αναφέρεται η έκδοση αυτή του Άλδου: Costantin Lascaris était mort, quand parut, chez Alde, l'édition non datée de sa Grammaire. Εκεί παραθέτει ο Legrand και ολόκληρο το απόσπασμα το οποίο αναφέρει εδώ αυτολεξεί ο Ν.Π.Κ. από: *Τό μόν [ἔφη] περί ὀνόματος ἐξέδοτο ἐν Μεδιολάνῳ... κατά Λατίνους καί ἄλλα τινά. Σε υποσημείωση στην ίδια σελίδα αναφέρεται σχετικά με την χρονολογία έκδοσης: Certainement entre 1501-1503 suivant les bibliographes les plus autorisés*⁶⁰.

20.4-5 *ἐπιστολή γ' πρὸς Φίλελφον*. Πρόκειται για τον Ιταλό ουμανιστή και φιλέλληνα Φραγκίσκο Φίλελφο (1398-1481). Το 1419 σπούδασε ελληνικά στην Κωνσταντινούπολη, με δάσκαλο τον Χρυσολορά. Αλληλογραφία του με το Γεννάδιο Σχολάριο σώζεται στη Ρώμη, στη βιβλιοθήκη Vallicelliana-Allacciane CXLIII, 26⁶¹. Βλ. επίσης και E. LEGRAND, Cent-dix lettres grecques des François Filelfe, Παρίσι 1892. Δεν εντόπισα επιστολές του Λασκάρως προς τον Φίλελφο.

20.12-15 *παρ' οὐδενί γάρ τῶν τὰ ἡμέτερα λεπτομερῶς καί δή τὰ ἐκκλησιαστικά συγγραψάντων εὐρεῖν ἐστί πατριάρχην ὀνόματι Ἀθανάσιον μετὰ τὸν Γρηγόριον τὸν μαμμά*. Η υπόθεση του αναφερομένου εδώ πατριάρχη Αθανασίου

57. Ό.π., σ. 180.

58. Ό.π., σ. 182.

59. Βλ. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Ἄγγαλιανός, σ. 32, σημ. 151.

60. Βλ. επίσης Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ελληνική Βιβλιογραφία Α' σ. 253, αρ. 3425 και Β', Παράρτημα, σ. 5, αρ. 8. Αναφέρεται εκεί ότι πρόκειται για τη δεύτερη έκδοση του έργου από τον Άλδο Μανούτιο.

61. Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, II, σ. 176, 224.

ου έχει απασχολήσει τους ερευνητές και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Ο Αλλάτιος αρνείται τη γνησιότητα των Πρακτικών και την ύπαρξη του Αθανασίου, ο οποίος δεν αναφέρεται πουθενά στις σύγχρονές του πηγές. Ο Δοσίθεος ασχολείται μονάχα με το πρόβλημα: αν ο Αθανάσιος, τον οποίο χειροτόνησε πατριάρχης η Σύνοδος του 1450, είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Ηγούμενο της Περιβλέπτου και υποστηρίζει ότι στα Πρακτικά αναφέρεται ότι έγινε πατριάρχης ο Αθανάσιος και όχι ο ηγούμενος, ο οποίος είναι άλλο πρόσωπο και αυτό προκύπτει και από το ότι υπογράφουν και οι δύο τα Πρακτικά.

Ο Χ. Παπαϊωάννου στηρίζει την έρευνά του σε μια σειρά επιχειρημάτων που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Σύνοδος είναι μύθος και τα Πρακτικά νόθα. Διατυπώνει την άποψη, ότι κάποιος ορθόδοξος ζηλωτής με σκοπό να υπερασπιστεί την πολεμουμένη εκκλησία αποφάσισε τη συρραφή πρακτικών μιας φανταστικής Συνόδου. Προχωρεί στην αναζήτηση του *έπινοητοῦ καί πλαστογράφου* και καταλήγει στο ακόλουθο συμπέρασμα: το πιθανότερο είναι ότι αυτό συνέβη στις αρχές του 17ου αι., δεδομένου ότι για πρώτη φορά τότε παρουσιάζονται και δημοσιεύονται τα Πρακτικά (Λ. Αλλάτιος-Δοσίθεος). Η προέλευση του χειρογράφου του Αλλατίου από τη Χίο και η πρώτη αναφορά των Πρακτικών από τον Χίο ιατρό και θεολόγο Κορέσιο στο έργο του *Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, το οποίο δημοσιεύεται στον *Τόμο Καταλλαγής* του Δοσιθέου όπου και τα Πρακτικά, καθώς και άλλα εσωτερικά στοιχεία, οδηγούν τον Χ. Παπαϊωάννου στην υπόθεση ότι ο συντάκτης των Πρακτικών είναι ο Κορέσιος και ο πατριάρχης Αθανάσιος, με εντολή του οποίου έγινε η αντιγραφή των Πρακτικών από τα αυτόγραφα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης του Κωνσταντίνου Λασκάρους, δεν είναι ο Αθανάσιος Β', αλλά ο Αθανάσιος Πατελάριος και μάλιστα κατά την εποχή της δεύτερης πατριαρχίας του, το 1634. Δεν αποκλείει και την υπόθεση συντάκτης να είναι και ο πρωτέκδικος Θεόδωρος Ζυγομαλάς, ο οποίος επίσης θα πρέπει να έζησε την ίδια εποχή, αφού δεν αναφέρεται από τον Θεοδόσιο στην επιστολή του προς τον Κρούσιο το 1582, όπου αναφέρει τα της οικογενείας του⁶². Τις θέσεις του Χ. Παπαϊωάννου αποδέχονται και οι σύγχρονοι ιστορικοί. Ο Γεννάδιος Ηλιουπόλεως, στο άρθρο του με τίτλο: *Υπήρξεν ἢ ὄχι πατριάρχης Ἀθανάσιος ὀλίγον πρό τῆς ἀλώσεως*,⁶³ αποδέχεται τις θέσεις του Χ. Παπαϊωάννου. Δεν συμφωνεί με όσα υποστηρίζει ο Δοσίθεος σχετικά με τον Αθανασίο και ασπάζεται την απόψη του

62. Το παράδοξο είναι ότι κανείς δεν υποψιάζεται ότι ίσως πρόκειται για κάποια σύγχυση τόσο στο όνομα, Θεόδωρος αντί Θεοδόσιος, όσο και στον τίτλο, πρωτέκδικος αντί πρωτονοτάριος. Η πληροφορία του Ν.Π.Κ. ότι το αντίγραφο έστειλε ο Ζυγομαλάς στον Κρούσιο, αν είναι ακριβής, οδηγεί στη σκέψη: αν πράγματι το χειρόγραφο ανήκε στον Κρούσιο, δεν θα είχε το σωστό όνομα και τον τίτλο του Ζυγομαλά; Και ο Ν.Π.Κ. δεν φαντάστηκε ότι η αναφορά του Κρουσίου-Ζυγομαλά προεξέδιδε μεγαλύτερο κύρος στα Πρακτικά και απομάκρυνε την υπόνοια της πλαστότητας;

63. *Ὁρθοδοξία* 18 (1943) 117-123.

Μελετίου Αθηνών για τον Δοσίθεο: *φιλομαθής ἔδοξε γεγονέναι καί πολυμαθής, ἀλλ' οὐκέτι τῶν ἐξακριβούντων*⁶⁴. Επισημαίνει ότι ο Γεννάδιος Σχολάριος οὐδαμοῦ τῶν πολλῶν συγγραμμάτων, τῶν μνημάτων καί τῆς ἀλληλογραφίας του ἀναφέρει ὁ κλεινός καί σοφός πατριάρχης περί τοιαύτης συνόδου... ἀλλά καί ἀγνοεῖ τὸν πατριάρχην Ἀθανάσιον τὸν ποτέ δῆθεν ἡγούμενον τῆς Περιβλέπτου⁶⁵ Δεν αναφέρεται ὁ Αθανάσιος, γράφει, οὔτε στην *Ιστορία του Μαλαξοῦ (Turcogrecia, σ. 107)*, οὔτε ἀπὸ τον Φραντζή (εκδ. Βόννης σ. 304), οὔτε ἀπὸ τον Δούκα αναφέρεται τίποτε σχετικόν με τὴ Σύνοδο του 1450 καὶ τον Αθανάσιο. (εκδ. Βόννης 255, 265). Στα εσωτερικά στοιχεία στα οποία στηρίζει ὁ Χ. Παπαϊωάννου τις θέσεις του για τὴν πλαστότητα των Πρακτικῶν καὶ με τα οποία συμφωνεῖ ὁ Γεννάδιος Ηλιουπόλεως, προσθέτει καὶ ἓνα ἀκόμη: στα Πρακτικά υπογράφει καὶ ὁ Μεγας Λογοθέτης Μιχαήλ (ὁ ἴδιος εμφανίζεται ἐκεῖ καὶ με τὸν τίτλο του Μεγάλου οἰκονόμου), ἀλλὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὄφφίκιον ἦταν ἀπλὸς Λογοθέτης, οἱ Μεγάλοι Λογοθέται ὑπῆρχον μέχρι τῆς Ἀλώσεως μόνον ὡς ἀξιωματοῦχοι τῆς πολιτείας.

Η Μ. Paulonά στο ἐπίμετρο (Excursus I) του ἀρθρου τῆς ἀναφέρεται κυρίως στο ἀρθρο του Χ. Παπαϊωάννου⁶⁶. ἀποδέχεται τις ἀπόψεις του, ὡστόσο ἐπισημαίνει καὶ διορθώνει τα ἀκόλουθα: ὁ Παπαϊωάννου θεωρεῖ ὅτι ὁ *συρραφεύς τῶν πρακτικῶν, ἔπρεπε νὰ ἔχη ἰστορικὴν βάσιν, ἐφ' ἧς νὰ στηριχθῆ. Ὡς τοιαύτην βάσιν... ἐμεῖς θεωροῦμεν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐκείνην συνέλευσιν, ἧς μνημονεύει ὁ Σχολάριος ἐν τῇ... πρὸς τοὺς κατοίκους Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολῇ καὶ ἧτις χρονικῶς συμπίπτει πρὸς τὴν ὑποτιθεμένην σύνοδο*. Θεωρεῖ ὅτι ἡ Συνέλευση αὐτὴ ἐγένετο τὸ 1449. Τὴ θέση του αὐτὴ στηρίζει προφανῶς στην ἐπιστολὴ του Γενναδίου Σχολαρίου τῆς 29ης Νοεμβρίου 1452 πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κυρίως στη φράση «ἦν πρὸ τριῶν ἐτῶν ἐπεξεργασμένως ἐξέδωκα» σε συνδυασμὸ με τὴν ἡμερομηνία του γράμματος (29 Νοεμβρίου 1452)⁶⁷. Ἀλλὰ δεν ἀναφέρεται πουθενά συνέλευση του 1449. Η Paulonά θεωρεῖ ὅτι ἡ Συνέλευση που μετατράπηκε σε οἰκουμενικὴ Σύνοδο, κατὰ τον Χ. Παπαϊωάννου, εἶναι ἡ Συνάντηση που συνεκάλεσε ὁ Σχολάριος, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του

64. Μελετίου, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Γ, σ. 486.

65. Ὁ.π., σ. 120-121. Παραπέμπει στην ἐκδοση των Ἀπάντων του Γενναδίου, που εἶναι μεταγενέστερη του ἀρθρου του Χρ. Παπαϊωάννου, ἀλλὰ, ὅπως γράφει, ἐπιβεβαιώνει τα συμπεράσματά του: ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, ἐκδ. L. Petit, X. Siderides καὶ M. Jugie, τ. 1-8, Παρίσι 1928-1936.

66. Το ἀρθρο του Χρ. Παπαϊωάννου τὸ μελέτησε στα *Byz. Vrem.* 11 (1805) 394-415, ὅπου δημοσιεύεται σε ρωσικὴ μετάφραση, γεγονός που ἔδωσε στην Paulonά τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται για ρώσο ἱστορικό: *le savant russe, Papaioannou, à prouvé d'une manière tout-à-fait convaincante que les actes du dit synode... étaient falsifiés*, ὁ.π., σ. 205.

67. ΧΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, ὁ.π., 16 (1896-1897) 40, 117.

Βρυννίου στις 18 Ιανουαρίου του 1452⁶⁸ και όπου έλαβε μέρος και ο εκπρόσωπος των Ουσσιτών της Πράγας ιερέας Κωνσταντίνος Πλάτρης ή Τζέσης Αγγλικός, ο οποίος είχε έλθει με σκοπό να διαπραγματευτεί την ένωση της εκκλησίας του με την ορθόδοξη εκκλησία. Η ιερά σύναξη των ορθοδόξων έδωσε στον εκπρόσωπο των Ουσσιτών επίσημη Έκθεση της ορθοδόξου πίστεως και Επιστολή με χρονολογία 18 Ιανουαρίου 1452 με τις υπογραφές των ανθενωτικών μητροπολιτών, του Σιλβέστρου Συρόπουλου, του Αγαλλιανού και του Γενναδίου Σχολαρίου. Αλλά στην επιστολή του ο Σχολάριος αναφέρει παρακάτω: *και ύστερον μετά τήν προσβείαν του κύριου Βρυννίου ης ούκ έκοινώνησα*. Αναφέρεται προφανώς στην συνάντηση της 15 Νοεμβρίου 1452, όπου εκάλεσε ο αυτοκράτορας και οι σύμβουλοί του, στα ανάκτορα του Ξυλαλά, τους εκπροσώπους των ανθενωτικών, πιεζόμενος από τον καρδινάλιο Ισιδώρο, προκειμένου να τους πείσει να δεχθούν την Ένωση⁶⁹. Αλλά στη συγκέντρωση αυτή, όπως αναφέρει ο ίδιος, ο Γεννάδιος δεν παρέστη. Το πιθανότερο επομένως είναι ότι η Συνέλευση που θεωρεί ο Χ. Παπαϊωάννου ότι μετατράπηκε σε οικουμενική και στην οποία αναφέρεται ο Σχολάριος στην επιστολή του, είναι η Συνάντηση του 1445 ή 1446⁷⁰ στο παλάτι του Ξυλαλά, αφού σαφώς αναφέρει ο Σχολάριος: *έν τῷ του λεγάτου καιρωῶ*, δηλαδή του παπικού λεγάτου επισκόπου Κορτώνης Βαρθολομαίου Laracci⁷¹, στην οποία μετείχε και ο Σχολάριος και ύστερα από 15 συνεδριάσεις υπέβαλαν στον αυτοκράτορα Αναφορά-Απολογία⁷², αφού παρακάτω γράφει: *καί ταῖς υπογραφαῖς ἄς μετά τῶν τότε συμφωνούντων ἐκκλησιαστικῶν ὑπεγράψαμεν έν τῷ του λεγάτου καιρωῶ*⁷³.

Σχετικά με τον πατριάρχη Αθανάσιο, η Paulovà αναφέρει ότι εκτός από τα Πρακτικά, στις ρωσικές πηγές του τέλους του 16ου αι. υπάρχει σύγχυση μεταξύ του Αθανασίου και Αναστασίου, του πατριάρχη που επέζησε δήθεν μετά την άλωση και δέχτηκε από το χέρι του Μωάμεθ τα προνόμια, φανερή πλάνη και σύγχυση

68. Πρόκειται για τον Ανδρόνικο Βρυννίο, απεσταλμένο του αυτοκράτορα στον πάπα Νικόλαο Ε', το 1451, ο οποίος επέστρεψε στο τέλος του 1451 ή τις αρχές του 1452, με αρνητική την απάντηση του πάπα στην αίτηση βοήθειας του αυτοκράτορα εφόσον δεν επισημοποιείται η ένωση.

69. Βλ. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, ό.π., σσ. 37-38.

70. Η PAULOVÀ διατυπώνει την άποψη ότι η Συνάντηση έγινε το 1446: *Que ces disputations aient eu lieu en 1446 et que le rôle de disputateur ait été rempli par Barthélemy de Crotona, le fait se trouve attesté par les contes de la chambre papale, où selon Jorga, Notes et Extraits, II, 25, le 28 Juillet 1446, on rencontre le poste suivant: Ordre de retenir 291 florins pro 290 ducatis venetis, ... pro mittendo Constantinopolim reverendo patri Domino Cortoniensi... pro expensis suis pro eundo Constantinopolim pro factis domini nostri*. Βλ. ό.π., σ. 202, σημ. 173.

71. Βλ. Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Άγαλλιανός, σ. 32, σημ. 151.

72. Την *Απολογία* βλ. ΔΟΣΙΘΕΟΣ, Νεκταρίου, Περί τής αρχής του πάπα, Ιάσιο 1682, σ. 233-236.

73. Την επιστολή του Γενναδίου δημοσιεύει ολόκληρη ο Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Όρθόδοξος Έλλάς, Λειψία, 1842, σ. 116-118.

ανάμεσα στον Αναστάσιο και τον Σχολάριο. Στα γνωστά στοιχεία που έχουν διατυπώσει όσοι αρνούνται την ύπαρξη του Αθανασίου, η Ραυλονά προσθέτει και το ακόλουθο: αν υπήρχε πράγματι πατριάρχης Αθανάσιος το 1452, θα είχε υπογράψει ασφαλώς την επιστολή προς την εκκλησία της Βοημίας και οι Τσέχοι δεν θα απέδιδαν τον τίτλο του πατριάρχη στον Σχολάριο. (Παλαιότερα ο Γεννάδιος Ηλιουπόλεως είχε στηρίζει τη θέση του ότι δεν ήταν πλέον πατριάρχης ο Γρηγόριος Μελισσηνός ο Μαμμής το 1452, αλλά είχε εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη για να καταφύγει στη Ρώμη, στο ότι δεν υπογράφει *τό ἔγγραφον τό σχετικόν πρὸς τούς στραφέντας εἰς τήν ὀρθοδοξίαν Βοημούς*⁷⁴). Ο J. Gill⁷⁵ συμφωνεί με τον Χ. Παπαϊωάννου, ο οποίος απέδειξε *αναμφισβήτητα* ότι τα υποτιθέμενα *πρακτικά της συνόδου είναι νόθα*, επομένως *ανύπαρκτος* και ο πατριάρχης Αθανάσιος που εξέλεξε και ο οποίος *ἐξηφανίσθη μυστηριωδῶς*. Δεν συμμερίζεται τις επιφυλαξεις που διατύπωσε ο L. Petit στη βιβλιοκρισία της εργασίας του Χ. Παπαϊωάννου⁷⁶.

20.17-18 *Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ Δωρόθεος ἐστὶν ὁ Ἀντιοχείας, ἐν δὲ τῇ ὑπογραφῇ τῆς συνόδου ἐξαίφνης γίνεται Ἀνανίας*. Ο Δοσίθεος⁷⁷ (σ. 179) αναφέρει ότι αυτό είναι λάθος και *ψεύδονται οἱ γενναῖοι Λατίνοι* γιατί και στην πρώτη συνέλευση και στην υπογραφή γράφεται Δωρόθεος. Το ότι ο Κυζίκου ενώ αναφέρεται Μητροφάνης στην δεύτερα πράξη, στην υπογραφή προκύπτει Παρθένιος, είναι επίσης *πλάσμα τῶν παπιστῶν* αφού Παρθένιος είναι και στις δύο περιπτώσεις. Όσο για τον Νεόφυτο Νικαίας, που πράγματι στη υπογραφή γίνεται Σταυράκιος, ο Δοσίθεος θεωρεί πιθανό τον θάνατο του Παρθενίου κατά τη διάρκεια των συνελεύσεων της Συνόδου, οι οποίες συνήθως δεν γίνονται *κατά συνέχειαν ἀλλὰ ποτέ μετά πολλὰς ἡμέρας καὶ ποτέ μετά μῆνας*, και την εκλογή νέου μητροπολίτη, εδώ του Σταυρακίου.

20.24 *ἐν οἷς καὶ Ἰσιδώρος Κιαίβου μεταπηδᾷ εἰς Δωρόθεον*. Ο Δοσίθεος

74. Ό.π., σ. 121. Ο ίδιος σε μεταγενέστερο άρθρο του με τον τίτλο: Σημείωμα σχετικόν πρὸς τὸν δῆθεν πατριάρχην Ἀθανάσιον, τὸν ὀλίγον πρὸ τῆς ἀλώσεως, *Ορθοδοξία* 25 (1950) 356-358, αφού επαναλάβει τη θέση του ότι ουδέποτε υπήρξε πατριάρχης Αθανάσιος και τη στηρίζει στο ισχυρότερο των επιχειρημάτων, ότι δεν αναφέρει τόσο τη σύνοδο του 1450 όσο και τον Αθανάσιο, ο Γεννάδιος Σχολάριος *ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐνδεδειγμένος νὰ γνωρίζῃ* αποδεικνύει ότι το *σγίλλιον του πατριάρχου Αθανασίου 1448*, που αναφέρει ο Ε. ΚΟΥΡΙΑΑΣ, Κύριλλος Προηγούμενος Λαυριώτης ο χρονογράφος, Αθήνα 1935, σ. 54, είναι *ανύπαρκτον και λελανθασμένον*.

75. J. GILL, *The Council of Florence* ὁ.π., σ. 437, σημ. 4.

76. *Échos d'Orient* 4 (1900-1) 127-128. Βλ. επίσης το άρθρο του Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, στην *Ηθική και Θερησκευτική Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. 1, στο λήμμα: Αθανάσιος Β', όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Το φίλο καθηγητή Χ. Πατρινέλη ευχαριστώ γιατί συζήτησε μαζί μου τα προβλήματά μου, κατά τη σύνταξη αυτής της εργασίας μου, και μου υπέδειξε σχετική βιβλιογραφία.

77. Ό.π., σ. 179 (οι σελίδες στην επανέκδοση του Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων ἀπὸ Β. Ρηγόπουλο, Θεσσαλονίκη 1983).

αναφέρει σχετικά ότι και τούτο είναι ἐκούσιον ψευδὸς τῶν Λατίνων καθότι ὁ Ἰσίδωρος ἦν καθηρημένος ὡς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν Ρώσων μαρτυρεῖ καὶ ἦν ἐν τῇ ἐν Φλωρεντία (sic) Συνόδῳ Ρωσίας Φώτιος, καθὼς γράφει ὁ Συρόπουλος· ἐν δὲ τῇ παρούσῃ Συνόδῳ ἢ γραφικόν σφάλμα ἐγένετο καὶ ἐγράφη ἀντὶ τοῦ Φωτίου Θεόδωρος ἢ ἀποθανόντος τοῦ Φωτίου ἐγένετο Θεόδωρος⁷⁸. Βλ. Μ. Paulovà σ. 224: Le Métropolitte de Kiev était, en 1450, Jona, alors que les Actes citent un certain Théodor. Συγγέεται ἐδῶ ὁ Δωρόθεος με τὸν Θεόδωρο. Ἐπισημαίνω τὴν ὀρθογραφία: Κιαίβου, με τὸν ἴδιο τρόπο γράφει τὴ λέξι καὶ ὁ Ευγένιος Βούλγαρης στὴ μετάφραση τοῦ Ζοιρνικαβίου.

21.29-33 *Τίς γάρ οὐκ οἶδε διατετάχθαι καὶ νόμοις καὶ ἔθεσι τὸ χειροτονεῖσθαι πατριάρχην τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείας... ἄκυρον ἔχει τὴν χειροτονίαν.* Ὁ Δοσίθεος θεωρεῖ καὶ αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ ἀνυπόστατο: οὐδεὶς γάρ τοῦτο εἶπε πλὴν τῶν νεωτεριστῶν καὶ προφάσεις ζητούντων ἐπὶ καταστροφῇ τῆς ἀληθείας ἐχειροτόνησαν γάρ οἱ τρεῖς τὸν Ἀθανάσιον πατριάρχην προτροπῇ τῆς Συνόδου... ἥτις καὶ Πατριάρχας χειροτονεῖ τῇ ἰδίᾳ ἀθηνταῖα, ἀνωτέρα ὅσα τῶν τοιοῦτων διατυπώσεων⁷⁹.

22.7-23.16 *Ἐν τῇ τρίτῃ συνελέυσει λέγεται διαλυθεῖσα ἡ ἐν Φλωρεντία Σύνοδος διὰ τὸν λοιμόν.* Εἶναι πιθανὸ με τὸν: ἐν Φλωρεντία σύλλογον, στα Πρακτικά νὰ ἐννοεῖται γενικά ἡ σύνοδος ποὺ καὶ σήμερα ἀποκαλεῖται ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας. Αὐτὸ βέβαια ἐδῶσε τὴν ἀφορμὴ στὸν Ν.Π.Κ. νὰ σχολιάσει με εἰρωνικό τρόπο τὸ «σφάλμα» καὶ τὴν ἀγνοία τοῦ φωτιανοῦ συντάκτη τῶν Πρακτικῶν. Στὸ σημεῖο ποὺ βρῖσκεται σήμερα ἡ ἐρευνα, τὸ θέμα τῶν αἰτίων τῆς μετάθεσης τῆς Συνόδου ἀπὸ τὴ Φερράρα στὴ Φλωρεντία διαγράφεται ὡς ἐξῆς: ὁ J. Gill, στὴν εἰδική γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας ἐργασία τοῦ⁸⁰, ὅπου στηρίζει τὰ συμπεράσματά τοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Συρόπουλο καὶ σε ἄλλες ἀξιόπιστες πηγές καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία, καταλήγει συνοπτικά στὸ συμπέρασμα: ὁ πάπας Ευγένιος ἀντιμετώπιζε σοβαρὰ οικονομικά προβλήματα καὶ δυσκολίες, καὶ με δάνεια ἀπὸ τὴ Φλωρεντία, ἀνταποκρινόταν στα ἐξόδα τῶν ταξιδίων καὶ τῆς συντήρησης τῆς πολυμελούς (170 μέλη) ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας. Κατόπιν ἦλθε ἡ ἐπιδημία τῆς πανώλους στὴ Φερράρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1438. Στις 6 Ἰανουαρίου 1439, ὁ πάπας ἐπρότεινε στοὺς Λατίνους ὅτι ἦταν σκόπιμη ἡ μεταφορὰ τῆς Συνόδου στὴ Φλωρεντία ἐξαιτίας τῆς πανώλους, ποὺ ἦταν σε ὑφεση⁸¹ με κίνδυνο νὰ ἐπιδεινωθεῖ τὴν προσεχὴ ἀνοίξη. Συγχρόνως ὁ αυτοκράτορας Ἰωάννης Η΄ ἐξήγησε στοὺς κληρικούς τοῦ

78. Ὁ.π., σ. 181.

79. Ὁ.π., σ. 180.

80. J. GILL, The council of Florence, ὁ.π., σ. 201-209.

81. Ὁ Συρόπουλος ἰσχυρίζεται (VII, 14, σ. 211), ὅτι ἡ πανώλης εἶχε παύσει δύο μῆνες πρὶν. Βλ. σχετικά J. GILL, ὁ.π., σ. 208, σημ. 1.

την ανάγκη της μεταφοράς για τον ίδιο λόγο. *Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Πάπας δύσκολα θά μπορούσε νά διακήρυξη, διά μιᾶς Βούλλας, ἀνάμεσα στόν χριστιανικό κόσμο ὅτι αὐτός ἦταν χρεωκοπημένος καί ὅτι ἐφοβεῖτο τίς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν του*⁸².

23.5 *Κατά τήν νεωτέραν τοῦ Καβάσιλα γνώμην*. Πρόκειται για τον Νικόλαο Καβάσιλα (+ 1371), οπαδό του Παλαμά και τον κυριότερο εκπρόσωπο τῆς μυστικῆς θεολογίας τῆς εποχῆς του. Εδώ προφανῶς αναφέρεται στο ἔργο του: *Ἐρμηνεία τῆς Θείας λειτουργίας (PG 150)*.

23.6-8 *Προστίθενται τούτοις, ὅτι παντελῶς περί ταύτης τῆς ὑποθέσεως τὰ τῶν λατίνων ἐπιχειρήματα διελύθη παρά τοῦ Μντιλήνης*.

Ὁ Δοσίθεος⁸³ αναφέρει σχετικά: *Ψεῦδος ἐστίν ὅτι εἶπεν ἡ Σύνοδος περί τῆς τελειώσεως τοῦ Μυστηρίου ὅτι πάντα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Λατίνων διελύθη παρά τοῦ Μντιλήνης, ἐν γάρ τῇ τετάρτῃ συνελεύσει τόσοσόν μόνον φέρεται, ὅτι ἐρωτησάντων τῶν Πατριαρχῶν καί εἰπόντων, τί συνεπεράνατε περί τῆς ὥρας τῆς μεταβολῆς τῆς Εὐχαριστίας, ὁ Ἐφέσου ἀποκριθεῖς εἶπεν, ἤττηνται καί κατά τοῦτο ὡς καί κατά τὰ ἄλλα οἱ Λατίνοι*.

23.26-27 *Καθώς ὁ Ἐφέσου μαρτυρεῖ ἐν ταῖς διδαχαῖς ταῖς ἐν Φλωρεντία*.

Ὁ Δοσίθεος⁸⁴ ἀποδίδει σε παρεξήγηση των λόγων του Εφέσου ἀπό τους Λατίνους, ὅτι δήθεν οἱ Ανατολικοὶ μόλις ἐγνώριζαν τα ονόματα των Δυτικῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Το νόημα των λόγων του Εφέσου, γράφει, ἦταν το ἀκόλουθο: *ὁ Ἐφέσου βλέπων τούς Λατίνους παρερμηνεύοντας καί παραχαράττοντας τὰ ρητά τῶν Δυτικῶν πατέρων, ἀγωνιστικότερον εἶπε τό, μόλις γινώσκομεν τὰ ὀνόματα τῶν Δυτικῶν Ἁγίων, ὅτι γάρ εἶχον οἱ Ἀνατολικοὶ τήν εἶδησιν τῶν Δυτικῶν ἁγίων, πασίδηλον ἐστί, καί πάρεισι μάρτυρες αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι*.

2. ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΑΙ ΤΡΙΤΗ [ΤΕΤΑΡΤΗ]

Δημοσιεύω τις ἐπόμενες δύο πραγματείες-επιστολές του Ν.Π.Κ. προς τον Χρῦσανθο, τῆ δευτέρῃ και τῆν τέταρτῃ⁸⁵, σύμφωνα με τῆν κατάταξη τῆς συλλογῆς, γιατί αναφέρονται σε σχετικά θέματα και συνδέονται μεταξύ τους. Ἡ δευτέρῃ ἀποτελεῖ ἀπάντηση του διδασκάλου Νικολάου σε ἐρώτηση του μαθητῆ Χρῦσανθου σχετικά με ἓνα θέμα δογματικῆς: *Πῶς νοοῦνται ἀπό τόν θεόν τὰ κτίσματα καί πῶς ὁ θεός ἐπίσταται τὰ ἔξω αὐτοῦ*. Ἡ εἰσαγωγική φράση ὁμως: *Πηδᾶ ἡ*

82. Ὁ.π.

83. Ὁ.π., σ. 181.

84. Ὁ.π., σ. 181.

85. Ἡ τρίτη πραγματεία ἔχει διαφορετικό θέμα: Περὶ τῶν διδομένων ὑπὸ τοῦ πάπα συγχωροχατίων.

ἀκόρεστός σας πολυμάθεια ἀπό το θελητικόν τοῦ θεοῦ εἰς τό νοητικόν, ἐπιβάλλει νὰ προτάξουμε τὴν τέταρτη, ἀφοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παραπάνω φράση, ὁ Χρῦσανθος διατύπωσε τὴν ἀπορία, *περὶ τῆς θείας νοήσεως* ἀφοῦ ἔλαβε τὴν ἀπάντησι γιὰ τὸ *θελητικόν τοῦ θεοῦ*, που εἶναι τὸ θέμα τῆς τέταρτης πραγματείας (στο εἰς δὲ δεύτερης). Καὶ τὰ δύο αὐτὰ θέματα, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ν.Π.Κ. εἶναι ἀπὸ τὰ δυσκολότερα ἐν τῇ θεολογίᾳ. Σχετικὰ μὲ τὸ *περὶ τοῦ θείου καὶ ἐλευθέρου θελήματος*, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι, *μετὰ τὴν Τριάδα καὶ τὴν συμφωνίαν τῆς χάριτος καὶ τοῦ αὐτεξουσίου, τό ἀπόρητον, τό μυστικόν καὶ ἀπλῶς μυστήριον ἐν τῇ θεολογίᾳ*, καὶ γιὰ τὸ θέμα τῆς θείας νοήσεως, ὅτι ἡ ζήτησις ἔχει πολλὰς δυσκολίας καὶ ὑποθέτει ὅλην τὴν πραγματείαν περὶ τῆς θείας νοήσεως, ὅπου εἶναι τό πρῶτον μέρος τῆς περὶ θεοῦ διαλέξεως.

Ἐκδίδω τὰ κείμενα αὐτὰ, διότι θεωρῶ ὅτι ἡ δημοσίευσί τους θα δώσει τὴ δυνατότητα στους θεολόγους νὰ προχωρήσουν στὴ μελέτη καὶ τὸν σχολιασμό του περιεχομένου, που ἀποκαλύπτει τὶς θέσεις του λατινόφρονου καθηγητῆ του κανονικοῦ δικαίου στο πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας Ν.Π.Κ., τὸ μέτρο τῆς θεολογικῆς του κατάρτισης καὶ τῆς πρωτοτυπίας τῆς σκέψης του. Πρόκειται γιὰ θέματα που ἀπασχόλησαν τους σχολαστικούς θεολόγους καὶ εἶναι πιθανόν νὰ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο διδασκαλίας καὶ συζήτησης μετὰξὺ των θεολόγων στὴν Πάδοβα κατὰ τὴν ἐποχὴ που γράφει ὁ Ν.Π.Κ. (ἀρχές του 18 αἰ.). Ὅπως εἶναι γνωστό, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στο πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ πανεπιστημιακὰ προγράμματα που ἔχω ὑπόψη μου, στὴ Σχολὴ των Artisti (Ἰατροφιλοσόφων), που περιλάμβανε καὶ τὴ θεολογικὴ, ὑπῆρχαν δύο ἑδρες θεολογίας⁸⁶. Οἱ παραδόσεις στὴν πρώτη ἦταν σύμφωνες μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ ἔργα του Θωμᾶ Ἀκινάτη – *in via S. Thomae*, καὶ στὴν ἄλλη μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὰ ἔργα του Δουνσιῦ Σκότου – *in via Scoti*. Προφανῶς ὁ Χρῦσανθος ἔλαβε τὴν ἀφορμὴ νὰ διατυπώσει τὶς ἀπορίες του στὸν δάσκαλό του ἀπὸ κάποιες σχετικὲς μελέτες του ἢ παραδόσεις που ἴσως παρακολούθησε, καὶ του ζήτησε νὰ του διευκρινίσει τὰ δύσκολα αὐτὰ ἀπόρητα, μυστικά καὶ μυστήρια δογματικὰ θέματα. Ὁ Ν.Π.Κ. ἐπισημαίνει τὴν ἀκόρεστον πολυμάθειαν του μαθητῆ του στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς τρίτης ἐπιστολῆς, τὴν ὁποία κλείνει μὲ τὴν ἀκόλουθη χαρακτηριστικὴ φράση: *Καὶ ταῦτα σοὶ τῶ ἀκορέστω οὐ πρὸς κόρον, ἀλλ' εἰς ἐρεθισμὸν ὀρέξεως ἐκείνων, ἃ σοι τε καὶ τοῖς λοιποῖς ἡμῶν Ἑλλήσιν, ὁ κατακριθεὶς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων μετὰ ἔχθρωδῶν βαρ-*

86. Βλ. Archivio Antico del Università di Padova, Manosc. 242, ὅπου τὰ πανεπιστημιακὰ προγράμματα (Rotuli): ἀπὸ ἐκεῖ προκύπτει ὅτι τὶς πρώτες δεκαετίες του 18ου αἰ. καθηγητῆς τῆς θεολογίας *in via S. Thomae* εἶναι ὁ Hyacinthus Serri, Gallus Doct. Sorbonicus. Ord. Praedicatorum καὶ *in via Scoti*: ὁ Nicolaus Buico de Spinazzola ord. M.C. Καὶ οἱ δύο διδάσκουν: Primum Sententiarum. Προφανῶς διδάσκουν: ὁ πρῶτος τὸ ἔργο του Ἀκινάτη: Commentarius ad Petri Lombardi sententiarum libros tres, τὸ πρῶτο βιβλίον καὶ ὁ δεύτερος ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἔργο του D. Scoti: Questiones in libros IV Sententiarum, ὑπόμνημα σὺς γνώμες του Πέτρου Λομβαρδού, τὸ ἀντίστοιχο πρῶτο βιβλίον ἐπίσης.

βάρων βιοῦν, κεράσω αφειδῶς, εἰ μὴ θάνατος προαρπάξας διαφθείρη μου μετὰ τοῦ φιλέλληνος καί τό φιλοχρῦσανθον· ἔρρωσο φειδόμενος τῆς ἀστροθεωρίας κατὰ τήν χειμέριον ὥραν⁸⁷.

Αἰξίζει να αναφέρουμε επίσης και την τελευταία φράση της δεύτερης πραγματείας:... *χωρίς νά πέση εἰς τήν θέλησιν καί θέλημα τοῦ θεοῦ, (ὅπου εἶναι πραγματικῶς αὐτός ὁ Θεός) τί βλάπτων τό αἶδιον καί ἀμετάβλητον αὐτοῦ, ᾧ δόξα εἰς τούς αἰῶνας, ἐξ αὐτοῦ δέ τῷ γένει ἡμῶν σοφία καί ἐκ σοφίας ἐλευθερία*. Η ευχή που διατυπώνει ἐδῶ ο Ν.Π.Κ. και κυρίως η ἀποψή του ὅτι η «σοφία» θα οδηγήσει το γένος στην ἐλευθερία, δεν συμβαίνει για πρώτη φορά. Εἶναι γνωστές οι θέσεις του, η φροντίδα και οι προτάσεις που ἔχει διατυπώσει στην ἀλληλογραφία του ἀργότερα με τον Χρῦσανθο σχετικά με την μόρφωση των Ἑλλήνων⁸⁸. Εἶναι γνωστό επίσης το ενδιαφέρον και οι φροντίδες του για τους Ἑλληνας που σπούδαζαν στην Πάδοβα και η στενή σχέση του με τα ἐλληνικά Κολέγια και τη Nazione των Oltramarini.

Δημοσιεύω τα κείμενα ὅπως ἔχουν, διορθῶν τα ελάχιστα λάθη και το δηλῶνω στο υπόμνημα.

87. Η τελευταία φράση αναφέρεται στο γνωστό ενδιαφέρον του Χρυσάνθου για την αστρονομία και ο δάσκαλος εκδηλώνει ἐδῶ το στοργικό ενδιαφέρον του για την υγεία του αγαπημένου μαθητή του.

88. Βλ. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνός, ὁ.π. σ. 108. Ἐπιστολή της 2ας Ιουνίου 1702: *Ἐγώ τό λέγω ἐδῶ καί τό ἔγραψα εἰς τόν Πάπαν καί μέ μακράν γραφήν τοῦ ἔδειξα... καί λέγοντας ὅτι ἀγαπᾷ καί στέργει τό Γένος μας καί θέλει νά τό ἐνεργετήσῃ τό μεγαλύτερον ἐνεργέτημα ὅπου ἤμπορεῖ νά κάμη εἶναι νά ἐμπῆ ἡ σοφία μετὰ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν εἰς τήν Ἑλλάδα, διότι εἰς τό Γένος μας δέν ἤμπορεῖ νά δώσῃ αὐτός οὔτε ἐλευθερίαν οὔδέ πλοῦτη κοινῆ, μόνον τήν σοφίαν ἤμπορεῖ νά τήν δώσῃ, καί νά κάμη νά μάθουν οἱ Ἑλλήνων παῖδες, καί διά τούτου τοῦ μέσου δέν ἀμφιβάλω πῶς θέλει ἐμπῆ εἰς τό γένος μας ἡ τε ἐλευθερία καί ἡ πολιτεία καί πάντα τά ἀγαθά*. Βλ. πίσω σημ. 7 της εἰσαγωγῆς.

B. ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Σοφολογιώτατε διδάσκαλέ μου, ἅγιε Ἀρχιμανδρίτα Χρῦσανθε,

Τό ἀπόρητον, τό μυστικόν καί ἀπλῶς μυστήριον ἐν τῇ θεολογίᾳ, με-
τά τὴν Τριάδα καί τὴν συμφωνίαν τῆς χάριτος καί τοῦ αὐτεξουσίου
εἶναι ἢ περὶ τοῦ θεοῦ καί ἐλευθέρου θελήματος ἀπορία· εἰς τούτην ζη-
τοῦμεν πῶς τό θεῖον ἐλεύθερον θέλημα καταστένεται καί ἐννοεῖται νά
5 εἶναι ἐλεύθερον εἰς τό νά θέλει καί νά μή θέλει, καί ὁμως εἶναι καθῶς
καί αὐτή ἢ θέλησις τοῦ θεοῦ, πραγματικῶς αὐτός ὁ θεός ὁ ἀμετάβλητος,
ὁ ὢν πάντοτε καί ὢν ἀναγκαίως. Διά νά ἐξηγήσωμεν τοῦτο τό μυστή-
ριον διά βραχέων, ἐξηγοῦμεν τούς ὅρους καί λέγομεν ὅτι τό θέλημα ἐδῶ
εἶναι αὐτή ἢ ἐνέργεια τοῦ θέλαιν, ἢ δέ θέλησις δηλοῖ τὴν δύναμιν τοῦ θέ-
10 λειν· ἔπειτα ὑποθέτομεν κάποια, ὅπου εἶναι βέβαια εἰς ὅλους τούς
ὀρθοδόξους θεολόγους, καί προσήκουσιν εἰς ἐξήγησιν καί τοῦ θελήμα-
τος καί τῆς θελήσεως τοῦ θεοῦ τῆς ἐλευθέρας, τουτέστιν τῆς οὔσης πρὸς
τά ἔξω τοῦ θεοῦ· τά γάρ ἐνδότερα θέλονται ἀναγκαίως ἀπό τόν θεόν,
ὅπου δέν ἔχει πρὸς αὐτά οὐδέ θέλημα, οὐδέ θέλησιν ἐλευθέραν.

15 Λοιπὸν πρῶτον ὑποθέτομεν, ὅτι ὁ θεός εἶναι τελειῶς ἐλεύθερος, ὄχι
μόνον εἰς τό ἐνεργεῖν καί μή ἐν τοῖς ἔξω, ἀλλὰ καί εἰς τό θέλαιν ἢ μή. Καί
τοῦτο εἶναι ἀνεπάρρητον, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ θέλαιν εἶναι ἀπλῶς ἀπλή
τελειότης, τουτέστιν εἶναι ἀπὸ ἐκείναις ταῖς τελειότηταις, ὅπου ἀπλῶς
εἶναι καλήτερον νά ταῖς ἔχη καθείς παρὰ νά μήν ταῖς ἔχη, λέγω ἀπλῶς
20 καί ὄχι σχετικῶς, ἢ γάρ γαίδουρότης εἶναι καλήτερον διὰ νά τὴν ἔχη ὁ
γαίδαρος παρὰ νά μήν τὴν ἔχη, δέν εἶναι ὁμως τελειότης ἀπλῶς ἀπλή,
ὅτι τό καλήτερον δέν εἶναι ἀπλοῦν, ἀλλὰ σχετικόν, ἀπλῶς δέ εἶναι καλή-
τερον νά εἶναι τινάς ἐλεύθερος εἰς τό θέλαιν, παρὰ νά μήν εἶναι· λοιπὸν
εἶναι ἀπλή τελειότης καί ἐπομένως εἶναι εἰς τόν θεόν, ἐν ᾧ πᾶσα ἀπλῶς
25 ἀπλή τελειότης.

Δεύτερον ὑποθέτομεν, ὅτι εἰς τὴν θέλησιν τὴν ἐδικὴν μας, ἧ ἔστιν
ἐλευθέρα, ἐννοοῦνται δύο ἀδιαφορίαὶ τῶν ὁποίων ἢ μία εἶναι τελειότη-
τος καί ἢ ἄλλη ἀτελείας. Πρῶτον γάρ ἡ θέλησις μας εἶναι ἀδιάφορος
πρὸς τό νά γεννήσῃ ἢ νά μήν γεννήσῃ τό θέλημα καί ἐνέργειαν τοῦ θε-
30 λειν, ἢ νά γεννήσῃ τὴν ἐναντίαν ἐνέργειαν, ὄχι ἀντάμα, τοῦτο γάρ ἀδύ-
νατον ἀλλ' ἀμοιβαίως. δεύτερον εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τό νά ἐπονο-

μάση θελημένα ἢ μὴ θελημένα διάφορα ἀντικείμενα καὶ ἐναντία: χάριν λόγου τὴν ὑγείαν καὶ τὸ ἐναντίον τῇ ὑγείᾳ, Τούτῃ ἢ δευτέρῃ ἀδιαφορία συγκλείεται εἰς τὴν πρώτην, ὅτι διὰ τοῦτο ἢ θέλησις εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τὸ νὰ ἐπονομάσῃ τὰ ἀντικείμενα θελόμενα ἢ μὴ, ὅτι δύναται νὰ
 5 γεννήσῃ ἢ μὴ ἐν ἑαυτῇ τὸ θέλημα ἢ μὴ τὸ θέλημα. Τώρα ἡ πρώτη ἀδιαφορία εἶναι μεμιγμένη μὲ τὴν ἀτέλειαν· ἐπειδὴ τὸ νὰ εἶναι ἢ δύναμις δυναμένη νὰ // (σ. 2) ἔχῃ καὶ νὰ μὴν ἔχῃ τὴν ἐνέργειάν της, νὰ εἶναι ἐνεργούσα καὶ νὰ μὴν εἶναι, εἶναι ἀτελές καὶ λέγει ἐν τῇ θελήσει καὶ δυνάμει τὸ εὐμετάβολον, ὃ ἀτελές. Ἄλλ' ἢ δευτέρῃ ἀδιαφορία μόνῃ καὶ καθα-
 10 ράν τελειότητα προσφέρει ἐν τῇ οὐσιαστικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ καὶ ὑπολήψει· τὸ γὰρ δύνασθαι ἐπονομάσαι ἢ μὴ ἄλλο τι τοιοῦτο ἢ τοιοῦτο δέν λέγει ἀτέλειαν εἰς τὸν δυνάμενον ἐπονομάσαι ὅτι δέν λέγει οὐδέ μεταβολήν, οὐδέ στέρησιν· τὸ αὐτὸ γὰρ ἀμετάβολον δύναται νὰ ἐπονομάσῃ ἢ μὴ χωρὶς καμίας του στέρησιν ἢ ἔλλειψιν, ἀλλὰ μὲ ἔλλειψιν τινός ἐξωτερικου· ἔτσι ἡ ψυχὴ μας ἀμετάβολος καὶ χωρὶς ἔλλειψιν ἑαυτῆς, μὲ τὴν ἔνω-
 15 σιν ἐπονομάζει τὸ κορμὶ ζῶν καὶ μὲ τὴν ἔλλειψιν τῆς ἐνώσεως τὸ ἐπονομάζει μὴ ζῶν ἢ καὶ ἀποθαμένον. Ἐντεῦθεν ἢ πρώτη ἀδιαφορία δέν ἠμπορεῖ νὰ δοθῇ εἰς τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ, ὅπου εἶναι τελειοτάτη, ἔμπορεῖ νὰ δοθῇ καὶ τυχαίνει νὰ δοθῇ ἢ δευτέρα· ὅθεν λεκτέον ὅτι ἢ θεία
 20 ἐλευθερία δέν εἶναι ἐλευθερία δυνάμεως πρὸς τὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ δυνάμεως ἅμα καὶ ἐνεργείας πρὸς τὸ ἀντικείμενον· ἐπειδὴ καὶ ὅταν λέγωμεν, ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἐλεύθερος πρὸς τὸ θέλειν καὶ μὴ θέλειν, ἢ ἐννοια εἶναι τούτῃ, ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἐλεύθερος πρὸς τὸ νὰ ἐπονομάσῃ χάριν λόγου τὸν κόσμον θελητόν ἢ μὴ θελητόν, καὶ ὅχι ὅτι νὰ εἶναι ἐλεύθερος
 25 πρὸς τὸ νὰ ἔχῃ ἢ νὰ μὴν ἔχῃ τὸ θέλημα καὶ ἐνέργειαν τῆς θελήσεώς του, ὅπου ταυτοποιεῖται μὲ τὸν θεόν.

Τρίτον ὑποθέτομεν, ὅτι εἰς τοῦτο τὸ συνηρημένον νόημα, χάριν λόγου· θεὸς θέλων τὸν κόσμον, συνέρχονται τέσσαρα. Πρῶτον· τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐπονομασίας· δευτερον ἢ μορφὴ ἢ ἐπονομάζεται· τρίτον ἢ
 30 πρόσαψις τῆς μορφῆς πρὸς τὸ ὑποκείμενον· τέταρτον ἢ πρόσαψις τῆς μορφῆς πρὸς τὸν κόσμον μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ ἐναντίον ἢ διάφορον· ὅτι ἀπὸ τούτα τὰ τέσσαρα λείψῃ, χάνεται ἢ ἐπονομασία. Τούτα ὅμως δέν εἶναι τὸν αὐτὸν τρόπον εἰς τὸν θεόν καὶ εἰς τὸ κτίσμα· ὅταν γὰρ τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐπονομασίας εἶναι ὁ θεός, ἢ μορφὴ ταυτοποιεῖται πραγμα-
 35 τικῶς μὲ τὸ ὑποκείμενον καὶ προσάπτεται εἰς αὐτὸ δι' αὐτῆς τῆς ταυτότητος, ἀλλ' εἰς τὸν κόσμον, ὅπου εἶναι τὸ ἀντικείμενον, δέν προσάπτεται οὐδέ διὰ ταυτότητος οὐδέ δι' οὐσιαστικοῦ συνδέσμου. Ὅταν δέ τὸ ὑποκείμενον εἶναι ἡ ἐδική μας θέλησις, ἐκείνη ἢ ζωτικὴ ἐνέργεια, τὸ θέλημα ὅπου εἶναι ἢ μορφὴ δέν προσάπτεται γιὰ ταυτότητος, ἀλλὰ δι'
 40 ἐνώσεως ἢ διηρημένης ἢ μὴ διηρημένης, καὶ κοινῶς διδάσκειται, ὅτι

αὕτη ἡ μορφὴ οὐσιαστικῶς συνδέεται τούτῳ τῷ ὀριστῷ ἀντικειμένῳ, ὅτι τό κτιστόν θέλημα ἔστωντας καί νά μήν εἶναι καθ' αὐτό ἐλεύθερον, ἀλλά μόνον καθ' ἐπονομασίαν ἀπό τήν θέλησιν ὡς πλησίον ἐλευθέρως δέν εἶναι κατά μορφήν ἀδιάφορος πρὸς τό νά ἐπονομάσῃ θελητόν
 5 τοῦτο τό αντικείμενον [Ἄλλά] διορίζεται οὐσιαστικῶς, ἄν ὑπάρχη νά ἐπονομάσῃ τοῦτο μᾶλλον ἢ ἄλλο ἢ ἐναντίον. (στο περιθώριο χ1: *τό ὑποκειμενον ἐστίν ὁ θεός θέλων. ἡ μορφή, τό θέλημα, ἡ πρόσαψις ἐστίν ἡ ταυτοποίησις*).

Τέταρτον ὑποθέτομεν, ὅτι ἐδῶ τό ἐλεύθερον λέγεται διττῶς καί ἐν
 10 τρόπῳ πρώτης ἐνεργείας καί εἶναι αὕτη ἡ δύναμις δυναμένη τά ἐναντία, ὡς δυναμένη διορίσαι καί προσάψαι, ἐαυτ[τήν] πρὸς ἐκάτερον· καί ἐν τρόπῳ δευτέρας ἐνεργείας, ὅπου εἶναι αὕτη ἡ ἀσκησις τῆς ἐλευθέρως δυνάμεως, μέ τήν ὁποίαν διορίζει καί προσάπτει τοῦ λόγου της εἰς ἕνα μᾶλλον ἢ εἰς ἄλλο. Ἔτσι διαφέρουσι τό κτιστόν καί τό θεῖον
 15 ἐλεύθερον. Ἡ κτιστή θέλησις εἶναι ἐλευθέρα ἐν τρόπῳ // (σ.3) πρώτης ἐνεργείας καί ὄχι ἐν τρόπῳ δευτέρας, τό δέ θέλημα ἐν τρόπῳ δευτέρας καί ὄχι πρώτης. Ἡ δέ θεία θέλησις καί τό θέλημα πρὸς τόν κόσμον λόγου χάριν, εἶναι ἀμφοτέρῳ τῷ τρόπῳ ἐλεύθερον, ὅτι εἶναι τό αὐτό. Ἐντεῦθεν καθὼς ἡ κτιστή θέλησις ἐμπορεῖ νά εἶναι ἐλευθέρα ἐν τῇ
 20 πρώτῃ ἐνέργειᾳ χωρὶς τῆς δευτέρας, ἔτσι ἡ θέλησις καί τό θέλημα τοῦ θεοῦ ἐμπορεῖ νά εἶναι ἐλεύθερον ἐν τρόπῳ πρώτης ἐνεργείας καί νά μήν εἶναι ἐν τρόπῳ δευτέρας, τουτέστι νά δύναται νά διορίσῃ ἑαυτό εἰς τό νά θέλῃ τόν κόσμον χωρὶς νά διορίσῃ τοῦ λόγου του ἐνεργεία.

Τοῦτα εἶναι ὅλα βέβαια καί ἀνεπάρρητα τοῖς ὀρθοδόξοις, ὅθεν ἔχο-
 25 μεν, ὅτι τυχαίνει νά πιστεύωμεν, πῶς εἰς ἐκεῖνο τό συνηρημένον νόημα Θεός θέλων τόν κόσμον, τό ὅποιον δέν εἶναι πρότασις ἀναγκαία, ἀλλά ἐνδεχομένη καί ἐμπορεῖ νά ἀλλαχθῇ, τό ὑποκειμενον εἶναι ἀμετάβλητον, ἡ θέλησις αἰδίδιος, τό θέλημα ὡσαύτως, ὅτι εἶναι αὐτός ὁ θεός· λοιπόν τυχαίνει νά εἶναι τι ἄλλο ἐκεῖ ἐνδεχόμενον εὐμετάβολον, ἐν καιρῷ
 30 δυνάμενον εἶναι καί μή εἶναι, ποτέ μεν ὄν, ποτέ δέ μή ὄν. Ἐπειδή καί καθὼς διά νά κάμῃς ἕνα συνηρημένον ἐνδεχόμενον δέν εἶναι χρεῖα νά εἶναι ὅλα τά συστατικά του ἐνδεχόμενα, ἔτσι εἶναι χρεῖα νά ἔχει κἄν ἕνα συστατικόν ἐνδεχόμενον. (στο περιθώριο σημείωσις χ1: *Εἰ γάρ... ὁ ἄνθρωπος ὑλικόν ὄν, οὕτω (;) ἔχει πάντα τά μέρη αὐτοῦ ὑλικά*) Τί εἶναι
 35 λοιπόν τοῦτο εἰς τοῦτο τό συνηρημένο θεός θέλων τόν κόσμον; Δέν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ πρόσαψις τῆς θελήσεως καί θελήματος τοῦ θεοῦ

25 τυχένει χφ

29 τυχένει χφ

πρός τόν κόσμον, ὅπου εἶναι πλήρωμα καί διόρησις καθώς διαφόρως ἀπό τούς θεολόγους λέγεται ἐκείνης τῆς ἐπονομασίας. Περί τούτης εἶναι ἡ ζήτησις καί ἡ δυσκολία διὰ νά ἐξηγηθῇ.

- Δύο εἶναι οἱ γνώμες περί αὐτῆς· ἡ πρώτη διδάσκει, ὅτι τούτη ἡ πρό-
 5 σαψις, τοῦτο τό πλήρωμα, τούτη ἡ διόρησις εἶναι τί θεῖον, ὅθεν λέγει, πῶς ἡ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας ὀλοκλήρως ταυτοποιεῖται τῷ θεῷ· ἡ δευτέρα δογματίζει ὅτι ὀλοκλήρως δέν ταυτοποιεῖται, ὅθεν διδάσκει πῶς ἡ πρόσαψις εἶναι τί μὴ θεῖον. Εἰς τούτην τήν δευτέραν γνώμην σχε-
 δόν πάντες λέγουσιν, ὅτι αὕτη ἡ πρόσαψις εἶναι τί κτιστόν καί πρόσκαι-
 10 ρον· τινές (σημείωσις στο περιθώριο χ1: *ὡς οἱ θωμισταί, ἦτις δόξα σχε- δόν ἀκατανόητος*) ὅμως λέγουν ὅτι εἶναι ἀπόφασίς τις μέ τήν ὁποίαν διαφθείρετ' ἄν ἡ ἐναντία μὴ θέλησις τοῦ κόσμου, ἄν ἦτον δυνατόν νά διαφθαρεῖ Ἄλλοι (σημείωσις στο περιθώριο χ1: *ὡς οἱ σκωτισταί, ἐστὶ καί αὐτὴ σχεδόν ἀνόητος καί ἄσκοπος*) λέγουν ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενον τί
 15 ἀλλ' αἰδῖον, τό ὁποῖον δέν εἶναι οὐδέ ὄν οὐδ' ἀπόφασις ἀλλά μέσον τι. Ἡμεῖς λογιζόμεν, νά νομίζη καλήτερα περί τοῦ θεοῦ ἡ δευτέρα γνώμη, διό καί τήν ἀσπαζόμεθα, καί λέγομεν, ὅτι τό θεῖον θέλημα ἐν δευτέρᾳ ἐνεργείᾳ ἐπονομάζον τό θελητόν καί τό μὴ θελητόν ἢ ἐναλλάξ, εἶναι ὀλόκληρος μορφή τῆς ἐπονομασίας, ἀλλ' ἡ πρόσαψις αὐτῆς εἰς τό κτι-
 20 στόν ἀντικείμενον, ὅπου ἐπονομάζει, εἶναι τρόπος ἐνδεχόμενος καί ἔτζι ἐν καιρῷ γεννημένος, ὅπου νά ἐμπόρει νά μὴ γένη. Ὅθεν τό θεῖον θέλημα εἶναι ἀναγκαῖον καί ἐνδεχόμενον, ἀναγκαῖον ὡς πρώτη ἐνεργεία, ἐνδεχόμενον ὡς δευτέρα, ἢ ὡς ἐπονομάζον τό θελητόν ἐν δευτέρᾳ ἐνερ-
 γείᾳ συγκλείει πρόσαψιν ἐνδεχομένην.
 25 Δέν βεβαιώνεται ἡ γνώμη μας παρά μέ τήν ἀποδοκίμασιν τῶν ἄλλων γνωμῶν. Ἐπειδή καί ἔστωντας καί νά εἶναι ἀναγκαῖον νά εἶναι μία ἀπό ὄλαις τούταις ἀληθῆς, ὅτι δέν εὐρίσκονται οὐδ' ἐμποροῦν νά εὐρεθοῦν ἄλλαις ἄν δείξωμεν, ὅτι ἡ ἐναντία εἰς τήν ἐδικήν μας εἶναι ψευδεῖς, τυ-
 χαίνει νά εἶναι ἡ ἐδική μας ἀληθῆς· λοιπόν λέγω πρῶτον· εἶναι ἀδύνα-
 30 τον, νά // (σ. 4) εἶναι τι θεῖον κατά πάντα τά συστατικά ἐκεῖνο ὅπου ἐμπορεῖ νά ὑπάρχη καί νά μὴν ὑπάρχη. Ἀλλά μὴν ἐκείνη ἡ ἄσκησις, ὅπου χάριν λόγου ἐπονομάζει τόν κόσμον θελητόν μᾶλλον ἢ μὴ θελη-
 τόν, ἐμπορεῖ νά μὴν ὑπάρχη· λοιπόν εἶναι ἀδύνατον νά εἶναι τι μόνον θεῖον κατά πάντα τά συστατικά της· ἡ μείζων εἶναι φανερά, τό γάρ μό-
 35 νον θεῖον εἶναι ἀναγκαῖον καθ' ὑπαρξιν. Βεβαιοῦται ἡ ἐλάττων. Καί γάρ ὑποθέτωντας κατά τήν ὀρθοδοξίαν τό ἐλεύθερον τῆς ἀδιαφορίας τοῦ θεοῦ καί ἀπαρνούμενοι τήν ἀνάγκην τῷ θεῷ θέλοντι τόν κόσμον,

- τυχαίνει ἅμα νά εἰποῦμεν ὅτι ἐκείνη ἡ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας
 εἶναι ἐνδεχομένη καί ἀκολούθως ἐμπορεῖ νά ὑπάρχη καί νά μήν ὑπάρ-
 χῃ, ἄν γάρ δέν εἶναι ἐνδεχομένη δέν ἤμπορεῖ νά κρατηχθῇ καί ἀκολού-
 θως οὐδέν εἶναι τό ἐλεύθερον τῆς ἀδιαφορίας πρὸς ἐκείνην τὴν ἄσκησιν
 5 καί πρὸς τὴν μή ἐκείνην. Ἐπιβεβαιοῦται· εἶναι ἀδύνατον νά εἶναι ὁ θεός
 ἀδιάφορος πρὸς νά εἶναι κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα ἐκεῖνο ὅπου δέν
 εἶναι, καί πρὸς τό νά μήν εἶναι ἐκεῖνο ὅπου εἶναι· ἀλλὰ μήν ἔτσι ἤθελε
 εἶσται, ἄν ἐκείνη ἡ ἄσκησις ἢ ἐπονομάζουσα θελητόν τόν κόσμον, ἦτον
 κατὰ τὴν αὐτῆς ὄντοτητα αὐτός ὁ θεός. Λοιπὸν δέν εἶναι. Ἡ μείζων
 10 εἶναι φανερά. Ἡ ἐλάττων βεβαιοῦται· ὁ γάρ θεός ὡς ἔχων ἐλευθερίαν
 ἀδιαφορίας πρὸς τό θέλειν καί μή θέλειν τόν κόσμον, εἶναι ἀδιάφορος
 πρὸς τό νά εἶναι ἄσκησις τῆς ἐπονομασίας τοῦ θελητοῦ κόσμου, καί
 ἄσκησις τῆς ἐπονομασίας τοῦ μή θελητοῦ κόσμου· ἀλλὰ μήν τώρα ὁ θε-
 ὸς κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα εἶναι ἄσκησις τῆς ἐπονομασίας τοῦ θελη-
 15 τοῦ κόσμου καί ὄχι ἄσκησις τῆς ἐπονομασίας τοῦ μή θελητοῦ κόσμου.
 Λοιπὸν τώρα κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα εἶναι ὁ θεός ἀδιάφορος νά μήν
 εἶναι ἐκεῖνο ὅπου εἶναι ἄσκησις ἐπονομασίας τοῦ θελητοῦ κόσμου καί
 νά εἶναι ἐκεῖνο ὅπου δέν εἶναι ἄσκησις τοῦ θελητοῦ κόσμου. Ἐπιβε-
 βαιοῦται δεύτερον· εἶναι ὀλότελα ἀπίστευτον νά ἐμπορῇ νά εἶναι οὐδέν
 20 ἐκεῖνο ὅπου τώρα εἶναι θεός, ἢ νά ἐμπορῇ νά εἶναι θεός ἐκεῖνο ὅπου τώ-
 ρα εἶναι οὐδέν. Τοῦτο δέ λέγουσιν οἱ λέγοντες ὅτι ἡ ἄσκησις τῆς ἐπονο-
 μασίας τοῦ θελητοῦ κόσμου, ὅπου τώρα εἶναι θεός ἐμπορεῖ νά μήν
 ὑπάρχη, καί ἡ ἄσκησις τῆς ἐπονομασίας τοῦ μή θελητοῦ, ὅπου τώρα δέν
 ὑπάρχει, ἐμπόρειε νά εἶναι θεός.
- 25 Οὐδέ οἱ θωμισταί, ὅπου φλυαροῦσι τοῦτα, ἀποφεύγουσι τὴν ἰσχύν
 τῶν ἐπιχειρημάτων μας, λέγωντας πρῶτον, ὅτι ἡ ἄσκησις τοῦ ἐπονομά-
 ζειν μή θελητόν τόν κόσμον, τώρα ὑπάρχει εἰς τόν θεόν, ἀγκαλά καί δέν
 ἐπονομάζει μή θέλοντα τόν θεόν, ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπονομασία κρέμεται ὡς
 ἀπὸ σεσημειομένου ἔξω τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν στέρησιν καί λείψιν τοῦ κό-
 30 σμου. Ἀνθίσταμαι πρῶτον· ἀδύνατον γάρ νά εἶναι διηρημένη ὀλότελα
 ἀπὸ τὴν στέρησιν τοῦ κόσμου ἢ ἐπονομασία τοῦ μή θέλοντος τόν κό-
 σμον, ἄν μόνης τούτης ἀφηρημένης ἐκπίπτει. Ἐνίσταμαι δεύτερον, τό
 αὐτό εἶναι ἀντιστρόφως ἡ ἄσκησις τοῦ ἐπονομάζειν μή θελητόν τόν κό-
 σμον, καί ἡ ἐπονομασία τοῦ μή θελητοῦ κόσμου ἡσκημένη. Ἀλλὰ μήν τό
 35 πρῶτον ὑπάρχει ταυτό τῷ θεῷ· ἄρα καί τό δεύτερον. Τώρα εἶναι ἀδύνα-

1 τυχένει χφ

19 ἐμπορεῖ χφ

20 ἐμπορεῖ χφ

τον νά είναι εις τόν θεόν ἢ ἐπονομασία τοῦ μὴ θέλητοῦ, χωρὶς νά είναι εις τόν θεόν ἢ ἐπονομασία τοῦ μὴ θέλοντος// (σ. 5) καί είναι ἀδύνατον νά είναι εις τόν θεόν ἢ ἐπονομασία τοῦ μὴ θέλοντος, χωρὶς νά είναι ὁ θεός μὴ θέλων τόν κόσμον.

- 5 Πάλιν δέν ἀποφεύγουσιν τήν δυσκολίαν λέγοντας, ὅτι ἡ ἐλευθέρα ἐνέργεια ὡς ἐλευθέρα, εἶναι ἔννοια οὐδεμιᾶς τελειότητος, ὅθεν ἐμπορεῖ νά διαιρεθῆ καί νά ταυτοποιηθῆ μέ τόν θεόν. Ἐνίσταμαι πρῶτον, ὅτι δεχόμενοι τοῦτον καταπίνομεν τό ἀπίστευτον ἐκεῖνο ὅπου προβάνει ἡ δευτέρα ἐπιβεβαίωσις. Ἐνίσταμαι δεύτερον· ὅτι τά κατηγορούμενα
- 10 ὁποῦ δέν ἡμποροῦν νά είναι ἀντάμα εις τόν αὐτόν τόπον ἔττι διαιροῦνται, ὁποῦ δέν ἡμποροῦν νά ταυτοποιηθοῦν· ἄρα καί τά κατηγορούμενα ὁποῦ δέν ἡμποροῦν νά είναι ἀντάμα εις τήν φύσιν τῶν πραγμάτων, δέν ἡμποροῦν νά ταυτοποιηθοῦν, ἐπειδή καί ἐκεῖνα ὁποῦ δέν ἡμποροῦν νά είναι ἀντάμα εις τήν φύσιν τῶν πραγμάτων δέν ἡμπο-
- 15 ροῦν νά είναι ἀντάμα εις τόν αὐτόν τόπον ἀλλά μὴν τά κατηγορούμενα τοῦ θέλοντος καί μὴ θέλοντος τόν κόσμον εἶναι κατηγορούμενα ὁποῦ δέν ἡμποροῦν νά είναι ἀντάμα εις τήν φύσιν τῶν πραγμάτων, ἄρα οὕτως διαιροῦνται, ὁποῦ δέν ἡμποροῦν νά ταυτοποιηθοῦν. Ἐνίσταμαι τρίτον· ἐκεῖνο ὅπου κατά τήν ὑπόληψίν του, εἶναι τοιοῦτο, ὁποῦ νά μὴ
- 20 ἡμπορεῖ νά είναι καί νά ὑπάρχη, εἰμὴ εἶναι κατά τήν ὄντοτήτά του θεός, εις τήν ὑπόληψίν του συγκλείει τελειότητα· ἀλλά μὴν τό θεῖον θέλημα καί μὴ θέλημα εἶναι τοιοῦτο, ἄρα συγκλείει τελειότητα· ἡ μείζων φανερόνεται ἐκ τοῦ ἐναντίου· τό γάρ οὕτως ὄν ἐν τῇ ὑπολήψει αὐτοῦ, ὁποῦ νά ἡμπορεῖ νά είναι πραγματικῶς χωρὶς νά είναι κατά τήν αὐτοῦ ὄντο-
- 25 τητα θεός, συγκλείει ἐν τῇ ὑπολείψει αὐτοῦ ἀτέλειαν.

- Τελευταῖον δέν ἀποφεύγουν τήν ἀπορίαν ὅταν λέγουν, ὅτι ἀγκαλά καί τό μὴ θέλημα τοῦ κόσμου τώρα εἶναι εις τόν θεόν ταυτοποιημένον πραγματικῶς, ὅμως δέν ἐπονομάζει, ὅτι εἶναι ὡς νά μὴν ἦτον, ὃ ἐστίν ἴδιον τοῦ θεοῦ θελήματος. Ἐνίσταμαι πρῶτον· ἐάν τό μὴ θέλημα τοῦ
- 30 κόσμου ἐπονομάζη τώρα τόν θεόν μὴ θέλοντα, ταυτοποιεῖται τῷ θεῷ τοῦτο τό κατηγορούμενον, ὅχι ἔττι ὑπάρχει, ὡς νά μὴν ὑπῆρχεν· ἀλλά τώρα τό μὴ θέλημα ἔχει ταυτοποιημένον τοῦτο τό κατηγορούμενον, ἔττι ὑπάρχει ὡς νά μὴν ὑπῆρχεν· λοιπόν ταυτοποιεῖ ἑαυτῷ τά ἀντιφατικά. Ἡ συνέπεια δῆλος· ἐάν γάρ τό μὴ θέλημα δέν ταυτοποιεῖ ἑαυτῷ. Τώρα
- 35 τό δεύτερον κατηγορούμενον, ἀλλά μόνον ὅταν ἐπονομάζει μὴ θελητόν τόν κόσμον, ἐδύνατο ἂν νά είναι κατά τήν αὐτοῦ ὄντοτητα ἐκεῖνο, ὁποῦ τώρα δέν εἶναι. Ἐνίσταμαι δεύτερον· ἀδύνατον εἶναι, νά είναι ὡς νά μὴν

ἦτον ἐκεῖνο, ὅπου κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα εἶναι θεός, τό θέλημα ἐκεῖνο εἶναι κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα θεός· ἄρα ἡ μείζων εὐδηλος· τό γάρ ὄν κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα θεός ἀναπτύσσει ἀναγκαίως εἶναι ἄλλ' ἐκεῖνο ὅπου κατὰ τὴν αὐτοῦ ὄντοτητα ἀναπτύσσει ἀναγκαίως
5 εἶναι, ἀδύνατον νά εἶναι ὡς νά μήν ἦτον· ἄρα. Ἐνίσταμαι τρίτον, ἀδύνατον εἶναι, νά εἶναι ἐνεργεία, ὡς νά μήν ἦτον, τό ἐνεργεία ὄν· ἐπειδή καί ἔτσι δέν ἦσκητο ἐνεργεία, καί εἰ μή ἐνεργεία ἦσκητο, οὐκ ἦν ἄσκησις ἐνεργεία.

Δέν ἡμπορεῖ λοιπόν νά εἶναι ὀλότελα τί θεῖον ἢ ἄσκησις τῆς θείας
10 ἐλευθερίας· ἄλλ' οὐδέ τί αἰδῖον καί ἐνδεχόμενον· ὅθεν ἡ δευτέρα μας θείσις ἔστω· ἡ πλήρωσις τοῦ θείου θελήματος δέν εἶναι αἰδῖον τι καί ἐνδεχόμενον. Βεβαιοῦται ἐναντίον εἰς ἐκείνους, ὅπου // (σ. 6) ὡς εἶπαμεν, ἔλεγον ὅτι εἶναι ἀπόφασις. Αὕτη ἡ ἀπόφασις δέν εἶναι ἐνδεχομένη· ἄλλ' ἡ μή ἐνδεχομένη ἀπόφασις δέν δύναται νά εἶναι πλήρωσις τοῦ
15 ἐλευθέρου θελήματος· ἄρα ἡ ἐλάττων φανερά, ὅτι κατὰ τούτην τὴν γνώμην, πρὸς τὴν ἐπονομασίαν τοῦ ἐλευθέρου ἀπαιτεῖται τι ἐνδεχόμενον, ἀλλά δέν εἶναι τι ἐνδεχόμενον ἐν τῷ θεῷ θελήματι ἄν οὐδέ ἡ αὐτοῦ πλήρωσις εἶναι τι ἐνδεχόμενον· ἡ μείζων βεβαιοῦται· ἡ γάρ ἀπόφασις ἐκείνη, ὅπου εἶναι ἀπόφασις τοῦ μή θελήματος τοῦ κόσμου εἶναι κατὰ
20 τὴν ὑπόληψιν διαφθοαρτικὴ ἀπλῶς τοῦ θείου θελήματος, καί οὕτως εἶναι ἀδύνατος ὡς δήλον· ἢ εἶναι καθ' ὑπόθεσιν διαφθοαρτικὴ ἦγουν διέφθειρεν ἄν τό μή θέλημα, ἄν ἐδύνετο νά διαφθοαρῇ, καί ἔτσι εἶναι ἀπόφασις ἀναγκαία· τό γάρ θεῖον μή θέλημα δυνάμενον διαφθοαρῆναι εἶναι ἀδύνατον, ὅθεν ἡ αὐτοῦ ἀπόφασις εἶναι ἀναγκαία· βεβαιοῦται δευτε-
25 ρον ἐναντίον εἰς ἐκείνους, ὅπου λέγουν, τοῦτο τό ἐνδεχόμενον νά μήν εἶναι οὐδέ τι, οὐδέ μή ὄν, ἀλλά μέσον τι. Τί εἶναι τοῦτο τό μέσον τι; οὐδέν ἄλλον παρὰ χίμαιρα καί οὐδέν· τοιοῦτο λέγεται ἀπό τούτους τό πλήρωμα τῆς θείας ἐλευθερίας· ἄρα· βεβαιοῦται ἡ μείζων· τό γάρ μέσον ἀνάμεσα εἰς τό ὄν καί μή ὄν, εἶναι ἢ διὰ μετοχῆς ἀμφοτέρου ἢ διὰ ἀποκλείσεως ἀμφοτέρου· δηλον δέ, ὅτι καί εἰς τόν ἕνα καί εἰς τόν ἄλλον τρόπον
30 εἶναι χίμαιρα καί οὐδέν. Ἐπιβεβαιοῦται· τούτη ἡ πλήρωσις εἶναι ἐνδεχόμενόν τι· ἄρα εἶναι ἀπό τον θεόν, ὅτι οὐδέν ἐνδεχόμενον εἶναι ἐξ ἐαυτοῦ· ἄρα ἢ εἶναι ἐκ θεοῦ φύοντος αὐτό, ἢ φύοντός τι ὅθεν αὐτό ἀναθάλλει· ἀλλά μήν κατ' οὐδέτερον τρόπον εἶναι ἐκ θεοῦ, ὅτι εἶναι αἰδίως,
35 οὐδέν δ' εἶναι αἰδίως κτιστόν μᾶς διδάσκει ἡ πίστις.

Ἐπιβεβαιοῦται δευτερον. Διὰ τοῦτο λέγεται νά εἶναι αἰδίως τοῦτο τό ἐνδεχόμενον, ὅτι, καθὼς λογιάζουν, δέν δύναται νά εἶναι αἰδῖα ἢ ἐλευθέρα ἀπόφασις τοῦ θεοῦ, ἄν δέν εἶναι αἰδῖα πᾶσα αὐτῆς πλήρωσις· ἄλλ' ἐκ τούτου συμπεραίνεται, ὅτι τοῦτο τό αἰδῖον ὑπάρχει ἀπλῶς καί
40 ἰδίως· ἄρα τί ἔξω τοῦ θεοῦ αἰδῖον ὑπάρχει ἀπλῶς· ἡ ἐλάττων εἶναι φανε-

ρά· ὅτι ἡ ἐλευθέρα ἀπόφασις ὡς εἶναι αἰδία, ἔτσι ὑπάρχει ἀπλῶς, ἀλλ' ὅτι αἰδία ἔχει πλήρωσιν αἰδίαν, ἄρα ὅτι ὑπάρχει ἀπλῶς ἔχει πλήρωσιν ὑπάρχουσαν ἀπλῶς.

- Τώρα τυχαίνει νά θέσωμεν τήν ἐδικήν μας γνώμην, ὅθεν λέγομεν·
- 5 αὕτη ἡ πλήρωσις εἶναι τί ἐνδεχόμενον πρόσκαιρον· βεβαιοῦται ἐκ τῶν εἰρημένων· αὕτη ἡ πλήρωσις δέν εἶναι τι θεῖον, δέν εἶναι τι μὴ θεῖον αἰδίων· ἄρα εἶναι τί μὴ θεῖον ἐνδεχόμενον καί πρόσκαιρον. Λοιπόν ἡ ἐπονομασία ὅπου ἀναφύεται ἐκ τοῦ θείου θελήματος, ἐκ τοῦ ἀντικειμένου καί ὑποκειμένου τῆς ἐπονομασίας τοῦ θελητοῦ καί ἐκ τῆς πληρώσεως
- 10 εἶναι ἐνδεχομένη, ὅτι συγκλείει ὡς συστατικόν της ἐνδεχόμενον, ὅθεν, ὡς δῆλον εἶναι ἐνδεχομένη· Ἐπειδή καί καθὼς ἓνα συστατικόν ἐμπορεῖ νά ἀφαιρεθῆ, ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενον, ἔτσι, ἀγκαλά καί τά λοιπά εἶναι ἀναγκαῖα, ὅμως τό σύστημα ἐμπορεῖ νά ἀφαιρεθῆ, ὅτι ἀφαιρεθέντος ἐνοῦ συστατικοῦ ἀφαιρεῖται τό σύστημα. Ἄλλά θέλεις μέ εἰπῆς, ὅτι ἡ οὐσία τούτου τοῦ πληρώματος εἶναι ἀνερμήνευτος· λέγω ὅτι ἐρμηνεύεται εὐκολά
- 15 ἂν εἰπῆς, πῶς εἶναι ὄντοτης τροπική, οὔσα τό ὕστερον εἰδικόν ὀριστικόν τοῦ ἐλευθέρου θελήματος πρὸς τό ὀριστῶς ἐπονομάσαι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό ἀντικείμενον θελητόν ἢ μὴ θελητόν, τούτῳ ἢ ἐκεῖνῳ τῷ τρόπῳ. Ἐξηγεῖται τοῦτο εἰς τήν ἐνεργειαν, ὅπου εἶναι ὄντοτης τροπική, ὀρίζουσα τήν παντοδυναμίαν ἢ ὁποία παντοδυναμία εἶναι ἀδιάφορος καθ' αὐτήν πρὸς τε
- 20 ποιῆσαι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, τούτῳ ἢ ἐκεῖνῳ τῷ // (σ. 7) τρόπῳ πρὸς τό ποιῆσαι μᾶλλον τοῦτο ἢ ἐκεῖνο· καί πρὸς τό ἐπονομάσαι πεποιημένον τοῦτο μᾶλλον ἢ ἐκεῖνο, τούτῳ ἢ ἐκεῖνῳ τῷ τρόπῳ. Ἐξηγεῖται δεῦτερον εἰς ὅλους τοὺς τρόπους τῆς ὑποθέσεως, τῆς διαμονῆς, τῆς ἐνώσεως.
- 25 Ἐξηγεῖται τρίτον εἰς τήν κτιστὴν θέλησιν· καθὼς γάρ αὕτη ἐκφύουσα ἐλευθέρως τό θέλημα προσάπτεται εἰς ἓνα μᾶλλον ἢ εἰς ἄλλο, καί εἰς τό νά θέλει ἓνα μᾶλλον παρὰ ἄλλο, καί νά τό ὀνομάζει θελητόν, ἔτσι ἡ θεία θέλησις καί τό θέλημα, ἐκφύωντας τήν τροπικὴν ὄντοτητα τῆς πληρώσεως προσάπτεται εἰς τοῦτο μᾶλλον ἢ εἰς ἐκεῖνο· καί τά ἐξῆς:
- 30 Ἐπειδή καί ἀπεδοκιμάσαμεν τὰς ἐναντίας δόξας καί κατεστήσαμεν τήν ἐδικήν μας, εἶναι χρεῖα καί νά τήν διαφεντεύσωμεν, ὅθεν θέλομεν βάλῃ ἐδῶ ταῖς μεγαλήτεραις ἐνοστάσεις, διὰ νά ταῖς λύσωμεν.
- Ἐνοστασις πρώτη. Ὁ θεός αἰδίως ἔχει τήν ἄσκησιν τοῦ θέλῃν καί τοῦ μὴ θέλῃν· ἀλλά μὴν οὐδέν φύει αἰδίως κτιστόν· ἄρα ἐκεῖνη ἡ ἄσκησις
- 35 εἶναι τι ὀλοκλήρως θεῖον. Ἀπόκρισις· διαίρω τήν μείζονα· αἰδίως ἔχει τήν ἄσκησιν τοῦ θέλῃν καί μὴ θέλῃν ἐν τρόπῳ πρώτης ἐνεργείας, κατά-

φημι, ἐν τρόπῳ δευτέρας ἐνεργείας, πάλιν διαιρῶ, κατὰ πάντα αὐτῆς τὰ συστατικά, ἀπόφημι τὴν μείζονα, καὶ καταφάμενος τὴν ἐλάττονα, ἀπόφημι τὴν συνέπειαν. Ὁ θεὸς αἰδίως ἔχει ἐλευθέραν τὴν θέλησιν καὶ τὸ θέλημα, τουτέστιν ἀμφοτέρων ἀδιάφορον ὡς δύναμιν· ἔχει αὐτὰ ἀκόμη
 5 αἰδίως ὡς ἐνεργεῖαν θελήματος, ὅθεν λέγεται ὅτι αἰδίως θέλει τὸν κόσμον ἐλεύθερα, ὅμως ἢ ἄσκησις τούτης τῆς ἐνεργείας δέν ἔχει αἰδίως ὅλα τῆς τὰ συστατικά, ἀλλ' ἓνα αὐτῶν ἐν καιρῷ· ὅθεν ὁ θεὸς ὁ αἰδίως θέλων τὸν κόσμον δέν τὸν θέλει αἰδίως ἀλλ' ἐν καιρῷ· τουτέστιν, ὅταν νοεῖται πῶς ἐνεργεῖα τὸν θέλει, νοεῖται ὄχι μόνον ἢ θέλησις καὶ τὸ θέλημα
 10 ἀλλὰ καὶ πρόσκαιρα κτιστὴ πρόσαιψις τοῦ θελήματος καὶ θελήσεως εἰς τὸν θελητὸν κόσμον.

Ἐνστασις δευτέρα· ἢ ἐπονομασία δέν δίδεται ὅταν δέν δίδονται πάντα ἀντάμα τὰ συστατικά τῆς· ἀλλὰ μὴν αἰδίως δέν δίδονται, ὡς λέγομεν ἡμεῖς, ὅλα τὰ συστατικά τούτης τῆς ἐπονομασίας, θεὸς θέλων τὸν
 15 κόσμον, ἢ κόσμος θελητός παρὰ θεοῦ· ἄρα αὗται αἰ ἐπονομασίαι δέν δίδονται αἰδίως καὶ ἐπομένως ὁ θεὸς δέν εἶναι ἀμετάβλητος. Ἐπιβεβαιουῦται. Διὰ τοῦτο ὁ θεὸς δέν ἐπονομάζεται αἰδίως ἐκφύων τὸν κόσμον, ὅτι ἢ πρόσαιψις τῆς παντοδυναμίας εἶναι πρόσκαιρος, ἀλλὰ μὴν ἢ πρόσαιψις πρὸς τὸ θέλῃν εἶναι πρόσκαιρος. Ἀποκρισις· ἀπόφημι τὴν
 20 μείζονα· πολλαὶ ἐπονομασίαι δέν ἐδίδοντο ἂν ὑπῆρχον ὅλα τῶν τὰ συστατικά, οἷαι εἰσὶν αὐταί· τὸ μέλλον, τὸ περασμένον, τὸ ἀρχόμενον, τὸ τελευταῖον, τὸ παλαιόν, ὁ γέρον καὶ ἄλλαι πλείστα· τοιαύτη εἶναι ἢ ἐπονομασία τοῦ θεοῦ θέλοντος τὸν κόσμον· τὸν αὐτὸν οὖν τρόπον φιλοσόφησον περὶ ταύτης ὡς περὶ ἐκείνης. πρὸς τὴν ἐπιβεβαίωσιν δούς
 25 τὰς προηγουμένας, ἀπόφημι τὴν συνέπειαν· ἢ ἀνομοιότης λαμβάνεται ἀπὸ τῆς διαφορᾶς τῶν ἐπονομάσεων, ἀπὸ τῆν ὁποῖαν καθὼς συμπεραίνεται, ὅτι καθὼς ἀγκαλὰ καὶ ἐμπορεῖς νά εἰπῆς, κόσμος αἰδίως θελητός, εἰ καὶ μὴ ὑπάρχη, ὅμως δέν ἢμπορεῖς νά εἰπῆς κόσμος πεποιημένος, εἰ μὴ ὑπάρχη, ἔτσι ὁ θεὸς λέγεται θέλων αἰδίως τὸν κόσμον, εἰ καὶ μὴ δίδεται ἢ πρόσαιψις τοῦ θελήματος, οὐχ ὅμως λέγεται ἐκφύων(;) αἰδίως εἰ μὴ
 30 δοθῆ ἢ ἐνεργεῖα.

Ἐνστασις γ'. Κάθε ἀποτέλεσμα κτιστὸν προϋποθέτει κατὰ τὸ πρότερον τῆς αἰτίας, ἢ γουν ὡς αἰτίαν // (σ. 8) τὴν θεῖαν ἀπόφασιν πεπληρωμένην καὶ τὴν ἄσκησιν τῆς θεῖας ἐλευθερίας· ἄρα οὐδέν ἀποτέλεσμα κτιστὸν
 35 καθίστησι τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην ἐν τῷ εἶναι πεπληρωμένην· ἄρα οὐδέ ἢ τροπικὴ ἐκείνη... (τρεις στίχοι κατὰ το μισό δυσανάγνωστοι) Ἀποκρισις· ἀπόφημι τὸ προηγούμενον... τὸ ἀποτέλεσμα προϋποθέτει τὴν ἀπόφασιν ὡς αἰτίαν του εἰλημμένην τῷ τρόπῳ... ὄχι ὅμως κάθε ἀποτέλεσμα προϋποθέτει τὴν ἀπόφασιν ὡς προσαρμοσμένην καὶ πεπληρωμένην
 40 ἐν τῷ τρόπῳ δευτέρας ἐνεργείας· ἢ γάρ τροπικὴ ἐκείνη ὄντοτης δέν

- προϋποθέτει τήν απόφασιν προσαρμοσμένην καί πεληρωμένην ἐν δευτέρῳ ἐνεργείᾳ, ἀλλά τήν κάμνει καί τήν κατασταίνει προσαρμοσμένην καί πεπληρωμένην, αὐτή γάρ εἶναι ὁποῦ προσάπτει καί πληρώνει· πρὸς τήν βεβαίωσιν τοῦ προηγουμένου, εἰπέ, ὅτι αἱ αἰτιατικαὶ ἐκεῖναι προτάσεις, διὰ τοῦτο ὁ θεὸς ἐκφύει κ.λπ. ὅταν λαμβάνονται περὶ ἀποτελέσματος διηρημένου ἀπὸ τήν πλήρωσιν τοῦ θελήματος· λόγου χάριν ὁ θεὸς διὰ τοῦτο ἔκτισε τὸν κόσμον, ὅτι θέλει εἶναι ἀληθεῖς ἀπλῶς, καί ἀναφέρουσιν ἐν λόγῳ αἰτίας τοῦ κόσμου τὸ πεπληρωμένον θέλημα. Ἄλλ' ὅταν λαμβάνονται περὶ αὐτῆς τῆς πληρώσεως, εἶναι ἀληθεῖς μόνον ἐν ἐννοίᾳ
- 10 κατὰ μορφήν, οὐδ' ἀναφέρουσιν ἐν λόγῳ αἰτίας αὐτὴν τήν πρόσαψιν, οὐδὲ πεπληρωμένον τὸ θέλημα ἐν δευτέρῳ ἐνεργείᾳ, ἀλλὰ μόνον ἐν πρώτῃ. Εἶναι τοῦτο φανερόν εἰς αὐτὸ τὸ κτιστὸ θέλημα. Ὅταν λέγωμεν Πέτρος τρέχει ὅτε θέλει, ἐν λόγῳ αἰτίας ἀναφερόμεν αὐτὸ τὸ θέλημα, ὁποῦ προϋποθέτει ὁ δρόμος. Ἄμα, ὅταν λέγωμεν· Πέτρος θέλει, ὅ,τι θέλει, εἶναι τοῦτο ἀληθές ἐν ἐννοίᾳ κατὰ μορφήν οὐδὲ ἐν λόγῳ αἰτίας ἀναφέρει τὸ θέλημα. Τοῦτο ὁμως δέν εἶναι ἔτζι ὅταν ἐπικλωμένως θέλομεν νά θέλωμεν· τότε γάρ τὸ ἐπικλωμένον θέλημα ἀναφέρεται ἐν λόγῳ αἰτίας τοῦ κατ' εὐθεΐαν θελήματος· ὁμοίως λέγε, ὅταν ὁ θεὸς ἐπικλωμένως θέλει τὸ θέλημα τοῦ κόσμου.
- 20 Ἔνστασις δ'· ἐάν δι' ἐκφύσεως κτίσματός τιнос ὁ θεὸς κατασταίνεται θέλων ἐλευθέρως, ὁ θεὸς δέν εἶναι ἐλεύθερος εἰς τὸ νά θέλει καί νά μὴ θέλει, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ νά ἐκφύει καί νά μὴ ἐκφύει· ἀλλὰ μὴ τοῦτο ψευδές, ἄρα ψευδές νά κατασταίνεται ὁ θεὸς θέλων μέ τήν ἔκφυσιν ἐκείνης τῆς τροπικῆς ὄντότητος. Ἀπόκρισις· ἀπόφημι τήν μείζονα καί
- 25 λέγω ὅτι εἰς τήν θέλησιν ἢ ἐλευθερίᾳ τοῦ ἐκφύειν τήν πρόσαψιν τοῦ θελήματος τῆς πρὸς τὸ ἀντικείμενον, εἶναι κατὰ μορφήν καί εἰδικῶς ἐλευθερία τοῦ θέλειν ἐκεῖνο τὸ ἀντικείμενον, ὅτι δέν εἶναι ἄλλο τὸ θέλειν, εἰ μὴ τὸ νά προσάψῃ ἢ θέλῃσις τὸ θέλημά τῆς εἰς τοῦτο τὸ ἀντικείμενον· εἰς τὰ κτίσματα τοῦτο γίνεται μέ τὸ νά ἐκφύεται τὸ θέλημα, εἰς τὸν θεόν
- 30 μέ τὸ νά ἐκφύεται ἢ πρόσαψις· εἰπέ λοιπόν ὅτι, ὄχι μόνον ἢ ἔνστασις δέν βεβαιοῖ νά μὴ ἔχει ὁ Θεὸς ἐλευθερίαν εἰς τὸ θέλειν καί νά ἔχη μόνον ἐλευθερίαν εἰς τὸ ἐκφύειν, ἀλλὰ βεβαιοῖ νά ἔχη ἐλευθερίαν εἰς τὸ θέλειν δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ἔχει ἐλευθερίαν νά ἐκφύῃ τὸ πληρωμα τοῦ θέλειν, ὁποῦ εἶναι αὐτὴ ἢ πρόσαψις.
- 35 Ἔνστασις ε'. Ἡ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας εἶναι τί ζωτικόν· πᾶν ζωτικόν εἶναι ἐνδοτερικόν ὀλοκλήρως τῷ ζῶντι· ἄρα ἢ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας εἶναι ὀλοκλήρως ἐνδοτερικὴ τῷ θεῷ. Ἀπόκρισις· διαιρῶ τήν μείζονα· ἢ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας εἶναι τί ζωτικόν // (σ. 9) κατὰ μέρος κατὰφημι, ὀλοκλήρως καί κατὰ πάντα τὰ συστατικά... (5 στίχοι *δυσανάγνωστοι*).
- 40

- Ἔνστασις ζ'. Ὁ θεός ἐλευθέρως δύναται νά μήν κτίση τίποτε, τότε ἤθελεν ἔχει τήν ἄσκησιν τῆς ἐλευθερίας του, ἄρα τότε ἤθελεν ἔχει ἐκείνην τήν ἄσκησιν κατασταταμένην χωρίς κανένα κτίσμα καί ἐπομένως χωρίς πρόσασιν κτιστήν χωρίς τήν τροπικήν ὄντότητα τοῦ πληρώματος.
- 5 Ἀπόκρισις· κατάφημι τήν μείζονα καί διαιρῶ τήν ἐλάττονα· ἤθελεν ἔχει τήν ἄσκησιν τῆς ἐλευθερίας του μόνον στερητική ἢ ἀφαιτική, κατάφημι· ἤθελεν ἔχει τήν ἄσκησιν θετικήν, ἀπόφημι τήν ἐλάττονα καί μέ τήν ἴδιαν διαίρεσιν τήν συνέπειαν. Καθώς πρός τήν μόνην στέρησιν καί ἄφαισιν τήν κτιστήν δέν εἶναι ἀναγκαῖον κανένα θέλημα ἢ καμία ἐνέργεια, ἔτσι
- 10 εἰς τήν μόνην στέρησιν καί ἄφαισιν τήν κτιστήν δέν εἶναι ἀναγκαῖον κανένα θέλημα ἢ καμία ἐνέργεια, ἔτσι εἰς τήν μόνην στέρησιν καί ἄφαισιν τοῦ θεοῦ θελήματος δέν εἶναι ἀναγκαῖα καμία πρόσασις. Ἡμεῖς ἐδῶ δέν διαλεγόμεθα περὶ τῆς στερητικῆς καί ἀφαιτικῆς (στο περιθώριο: *omissiva*) ἀσκήσεως, ἀλλά περὶ τῆς θετικῆς.
- 15 Ἔνστασις ζ'. Ὁ θεός χωρίς νά ἐκφύση καμίαν ὄντότητα μέ μόνην του τήν θέλησιν, ἐλεύθερα τάσσει, ἐλεύθερα συγινώσκει τὰ ἁμαρτήματα, ἐνοχοποιεῖ καί ἀφίει· τοῦτα εἶναι ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας· ἄρα ἔχεται ἡ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας χωρίς νά ἐκφύση τί ὁ θεός· Ἀπόκρισις· ἀπόφημι τό ἐπιχείρημα ὅλον. Ἐπειδή καί ἀγκαλά καί ὁ θεός δέν
- 20 ἐκφύει τίποτα εἰς ἐκείνον, τοῦ ὁποίου τάσσει, ἢ συγινώσκει, ἐνοχοποιεῖ, ἀφίει· ὅμως ἐκφύει τὰς τροπικάς προσάψεις, μέ ταῖς ὁποῖαις διαφόρως προσάπτεται τοῖς ἀντικειμένοις κατά τήν διαφοράν τῶν ἐπονομασιῶν. Καθώς ἡ κτιστή θέλησις εἰς τοὺς διαφόρους τρόπους τῶν ἐνεργειῶν πρός τό ἀντικείμενον ἀνταποκρίνεται μέ ἄλλα τόσα θελήματα.
- 25 Ἔνστασις η'. Τό ὑποθετικόν θέλημα εἶναι ὡς ἡ ὑποθετική πρότασις, ὅπου ἔξω ἀπό τοῦ λόγου τῆς δέν βάνει τίποτα εἰς τό εἶναι. Ἄλλ' ὁ θεός ἔχει πολλά ὑποθετικά θελήματα· λοιπόν ἔχει τήν ἐλευθερίαν του χωρίς κανένα κτίσμα. Ἀπόκρισις· τό ἐπιχείρημα εἶναι ἄμορφον, ὅθεν ἀπόφημι τήν συνέπειαν, δίδοντας ταῖς προηγουμέναις. Καθώς ἡ ὑποθετική
- 30 πρότασις, ἀγκαλά καί δέν βάνει τίποτα εἰς τό εἶναι, ὅμως βάνει τοῦ λόγου τῆς, ἔτσι τό ὑποθετικόν θέλημα ὅτι δέν βάνει εἰς τό εἶναι τοῦ λόγου του οὐδέ καθ' ὃ λέγει τήν μορφήν, καί τό ὑποκείμενον βάνει τοῦ λόγου του εἰς τό εἶναι, καθ' ὃ λέγει τήν πρόσασιν. Ἀγκαλά καί καθὼς ἡ πρότασις δέν βάνει τό ἀντικείμενον εἰς τό εἶναι, ἄν δέν καθαρισθῇ ἢ ὑπόθεσις,
- 35 ἔτσι τό θέλημα δέν βάνει εἰς τό εἶναι τό θελητόν, ἄν δέν καθαρισθῇ ἢ ὑπόθεσις.
- Ἔνστασις θ'. Ἡ ἐλευθέρα ἐπιστήμη καί ἡ ἀναγκαῖα τοῦ θεοῦ δέν

ἔχουν ἐξωτερικὴν πλήρωσιν· ἄρα ἐξίσου οὐδ' ἡ ἐλευθέρα ἄσκησις τοῦ θελήματος. Ἀπόκρισις· ἀπόφημι τὴν συνέπειαν· καὶ λέγω· ἡ ἐλευθερία τοῦ θεοῦ δὲν πληρώνεται ἀπὸ τό ἀντικείμενον τό ὅποιον // (σ. 10) (...) (9 στίχοι δυσανάγνωστοι).

- 5 Διορίζεται λοιπόν καὶ πληροῦται ἡ ἐπιστήμη ἀπὸ τό ἀντικείμενον, ὅθεν δὲν ἔχομεν χρεῖαν νά βάλωμεν πλήρως διηρημένην, δὲν διορίζεται οὔτε πληροῦται ἡ ἄσκησις τῆς θείας ἐλευθερίας ἀπὸ τό ἀντικείμενον, ὅθεν βάνομεν τὴν πλήρωσιν διηρημένην, λέγω τὴν τροπικὴν ἐκείνην ὀντότητα ἡ ὅποια οὔσα ἐνδεχομένη καὶ ἓνα τῶν συστατικῶν τούτης τῆς
- 10 ἐννοίας θεός θέλων τόν κόσμον κάμνει νά εἶναι ἐνδεχομένη ὅλη ἡ ἐννοια, νά ἐμπορῇ νά ὑπάρχη καὶ νά μὴν ὑπάρχη, νά ὑπάρχη ἔτσι ἢ ἀλλέως τώρα ἢ μὴ, χωρὶς νά πέση εἰς τὴν θέλησιν καὶ θέλημα τοῦ θεοῦ (ὁποῦ εἶναι πραγματικῶς αὐτός ὁ θεός) τί βλάπτον τό ἀίδιον καὶ ἀμετάβλητον αὐτοῦ, ὧ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἐξ αὐτοῦ δέ τῷ γένει ἡμῶν σοφία καὶ ἐκ
- 15 σοφίας ἐλευθερία.

Γ. ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΤΡΙΤΗ

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

[Πῶς νοῦνται ἀπό τόν Θεόν τά κτίσματα]

Σοφολογιώτατε διδάσκαλέ μου ἅγιε Αρχιμανδρίτα Χρῦσανθε

Πηδᾶ ἢ ἀκόρεστός σας πολυμάθεια ἀπό τό θελητικόν τοῦ θεοῦ εἰς τό νοητικόν καί μέ ἐρωτᾶ, πῶς νοοῦνται ἀπό τόν Θεόν τά κτίσματα, καί πῶς ὁ Θεός ἐπίσταται τά ἔξω αὐτοῦ; Ἡ ζήτησις ἔχει πολλαῖς δυσκολίαις, καί ὑποθέτει ὅλην τήν πραγματείαν περί τῆς θείας νοήσεως, ὅπου 5 εἶναι τό πρῶτον μέρος τῆς περί θεοῦ διαλέξεως. Ἡμεῖς ὁμως, ἀφήνοντας τά δυσκολώτατα, θέλομεν σταθῆ εἰς τούς ὅρους τῆς ζητήσεως, εἰς διάλυσιν τῆς ὁποίας λέγομεν πρῶτον, ὅτι τριπλόν εἶναι τό ἀντικείμενον τῆς θείας νοήσεως, τό μὲν δυνατόν ἢ ἀναγκαῖον, τό δέ ἐνδεχόμενον καί ἐλεύθερον, τό δέ ἐν ὑποθέσει ἐνδεχόμενον καί ἐν καθαροῦ μόνῃ ὑποθέσει 10 ἐνδεχόμενον· ἡ διαφορά τούτων τῶν ἀντικειμένων δίδει διαφόρους ἐπονομασίας καί διαιρεῖ κατὰ μορφήν καί ἐν ἐννοίᾳ τήν μόνην ἀπλήν καί πραγματικῶς ἀδιαίρετον νόησιν τοῦ θεοῦ.

Λέγομεν δεύτερον ὅτι, ὅταν ζητῆται, πῶς νοεῖ ὁ θεός τά ἔξω αὐτοῦ κτίσματα; Δέν ζητῆται ἄν τά νοῆ ἔν ἑαυτῷ μόνον, ἢ ἄν τά νοῆ καί ἐν 15 αὐτοῖς τοῖς ἀντικειμένοις; Ἐπειδή καί εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ θεός καί νοεῖ ὅλα τά πράγματα ὅπου κάμνει, καί δύναται νά κάμῃ εἰς αὐτήν τήν παντοδυναμίαν του καί ἐμπορεῖ νά τά νοῆσῃ καί εἰς ταῖς ἀποφάσεις μέ ταῖς ὁποῖαις ἀποφασίζει νά τά κάμῃ. Βλέπωντας γάρ ὁ θεός τήν παντοδυναμίαν του, ὅπου εἶναι σχετική καθ' αὐτήν πρὸς τά ἔξω δυνατά, δέν 20 δύναται νά τήν καταλάβῃ, παρὰ βλέπωντας ἅμα τόν ὅρον εἰς τόν ὁποῖον ἔχει σχέσιν, ὁ ὁποῖος ἔστωντας καί νά εἶναι τά δυνατά πάντα, καί ἐνδεχόμενα, καί ἀναγκαῖα, ἔξω αὐτοῦ, εἰς τήν παντοδυναμίαν του ἀναγκαίως τά βλέπει. Ἔτσι γνωρίζοντας ἀναγκαίως ὁ θεός τάς ἀποφάσεις ὅπου ἐμπορεῖ νά κάμῃ διά νά γένουν τά κτίσματα, εἶναι ἀνάγκη νά 25 γνωρίζεῃ ἅμα εἰς αὐταῖς τά ἀντικείμενά των, ὅθεν περί τούτου κανεῖς δέν ἀπορεῖ, ἀλλ' ὅλη ἢ ἀπορία εἶναι, ἄν τά νοῆ ἔν αὐτοῖς ἀκόμη τοῖς πράγμασι καί κτίσμασι;

13 ζητεῖται χφ

14 ζητεῖται χφ

14 νοεῖ χφ

26 νοεῖ χφ

Οἱ θωμισταί, ὁποῦ ἐπὶ τό πλείστον δέν καταλαμβάνουσι τὴν γνώμην τοῦ μεγάλου θεολόγου Θωμᾶ, ὅθεν ἔχουσιν τὴν ἐπωνυμίαν, διὰ τινος τόπου τοῦ Θωμᾶ μέ πείσμα ἀποφάσκουσι νά νοῆ ὁ θεός ἐν αὐτοῖς τὰ κτίσματα, καί θέλουν νά τὰ νοῆ μόνον εἰς τὴν παντοδυναμίαν του. Ἐναντίον εἰς τούτους θέτομεν πρῶτον. Ὁ θεός ἐπίσταται τὰ κτίσματα ἐν ἑαυτοῖς ἢ τό ἐπίστασθαι αὐτά ἐν ἑαυτοῖς εἶναι, νά εἶναι τὰ κτίσματα ὄρος ἄμεσος τῆς νοήσεως, ἢ περ νοῦνται. Τούτη ἡ θέσις εἶναι φανερά, ἂν δέν θέλομεν, νά εἰποῦμεν ἀσύστατον τόν Θωμᾶ εἰς καταφρόνεσιν τῶν θωμιστῶν· ἐπειδὴ καί τοῦτος εἰς πολλοὺς τόπους φανερά ὁμολογεῖ τούτην τὴν θέσιν· καί ὁμως βεβαιοῦται· ὁ θεός ἐπίσταται τὰ δυνατά ὡς εἶναι ἀπὸ αὐτόν κτιστά, ἀλλὰ μὴν εἶναι κτιστά ἐν αὐτοῖς· ἄρα ἐπίσταται αὐτά ἐν αὐτοῖς· ἢ μείζων βεβαιοῦται. ὁ θεός γινώσκει αὐτά ὡς εἰσὶν ὄροι τῆς παντοδυναμίας ἀλλ' ἐν αὐτοῖς ἢ ἐν αὐτοῖς, εἰσὶν ὄροις τῆς παντοδυναμίας καί ἀπ' αὐτόν κτιστά· ἄρα ὁ θεός τὰ γινώσκει ὡς εἶναι ἀπὸ αὐτόν κτιστά (στο περιθώριο: *καί γὰρ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῶν θωμιστῶν τὰ κτίσματα εἰσὶν ὄροι ἔμμεσοι διὰ γὰρ τῆς παντοδυναμίας γινώσκονται. Καί οὐ κατὰ μόνην τὴν αὐτοῦ παντοδυναμίαν, ἢ γὰρ παντοδυναμία ἄκτιστος, ὁ δέ ὄρος τῆς παντοδυναμίας κτιστός ... εἰσὶ τα κτίσματα*). Ἐπιβεβαιοῦται πρῶτον· ὁ θεός νοῶν δυνατόν τόν ἀντίχριστον νοεῖ ὅτι ἐκεῖνος ἐν ἑαυτῷ οὐκ ἔχει ἀντίφασιν, ἢ μὴ δυνατότητα· ἀλλὰ μὴν εἶναι ἀδύνατον, νά // (σ. 2) γνωρίζει ὅτι ὁ ἀντίχριστος δέν ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἀντίφασιν, καί νά μὴ γνωρίζεται ὁ ἀντίχριστος ἐν ἑαυτῷ ἀπὸ τόν θεόν, τό γὰρ γινώσκει, ὅτι ἐν ἑαυτῷ τί δέν ἔχει ἀντίφασιν, εἶναι τό γινώσκειν αὐτό ἐν ἑαυτῷ· ἄρα κ.λπ. Ἐπιβεβαιοῦται δεύτερον, ὅτι διὰ τοῦτο ἀποφάσκουσι οἱ θωμισταί νά μὴ νοῆ ὁ θεός τὰ κτίσματα ἐν ἑαυτοῖς, ὅτι τό νά τὰ γνωρίζῃ ἔτζι λέγουν, νά εἶναι ἀτέλεια· ἀλλὰ τοῦτο ψευδές· ἄρα βεβαιοῦται ἢ ἐλάττων· δέν εἶναι ἀτέλεια νά νοῆ ὁ θεός τό κτίσμα ἐν τῷ κτίσματι, ὁ γὰρ Θωμᾶς λέγει, ὅτι ὁ θεός νοεῖ τα ἐνδεχόμενα ἐν ταῖς αἰτίαις των, ὁποῦ εἶναι κτίσματα, καί ἐπομένως κατὰ τόν Θωμᾶν, ὁ θεός γινώσκει τό κτίσμα ἐν τῷ κτίσματι· ἀλλὰ μὴν νοῶντας τὰ κτίσματα ἐν αὐτοῖς, γινώσκει τὰ κτίσματα ἐν τοῖς κτίσμασιν, ἄρα δέν εἶναι ἀτέλεια νά γινώσκει τὰ κτίσματα ἐν τοῖς κτίσμασιν, ἄρα δέν εἶναι ἀτέλεια νά γινώσκη ἔτζι. ἢ πρώτη μείζων εἶναι φανερά, ἐπειδὴ καί ἂν οἱ θωμισταί διὰ τοῦτο δέν ἀποφάσκουσι, νά γινώσκη ὁ θεός τὰ κτίσματα ἐν αὐτοῖς, ὅτι τοῦτο εἶναι ἀτέλεια, ἀλόγως τό ἀποφάσκουσιν· ἂν γὰρ τό νά γινώσκη ἔτζι δέν εἶναι ἀτέλεια, τούτη ἢ γνώσις δίδεται εἰς τόν θεόν, εἰς τόν ὅποιον τυχαίνει νά

25 νοεῖ χφ

27 νοεῖ χφ

δοθῆ πάσα νόησις μὴ λέγουσα ἀτέλειαν.

Θέτομεν δεύτερον. Ὁ θεός δεν νοεῖ τά κτίσματα ἐν αὐτοῖς, ἢ τό νοεῖν οὕτως λέγει, νά γεννᾶται ἢ γνῶσις τῶν δυνατῶν μέ εἶδη ἴδια τῶν ἀντικειμένων, τουτέστι μέ εἶδη ἀναπεμπόμενα ἀπό τό ἀντικείμενον ἢ ἀπό
 5 ἄλλο ἀντί τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο εἶναι φανερώτατον, ὅτι τοιαύτη νόησις γεννημένη με εἶδη κτιστά εἶναι ἀτελής καί μὴ πρέπουσα τῷ θεῷ. Εἰς ταύτην τήν ἔννοιαν ἐρμηνεύεται ὁ Θωμᾶς, ὅταν διδάσκη, ὅτι ὁ θεός τά ἔξω αὐτοῦ δέν ὄρᾳ ἐν αὐτοῖς, ἀλλ' ἐν ἑαυτῷ, ὁ δέ θεός ἑαυτόν ἐν ἑαυτῷ γινώσκει κατά τοῦτον τόν τρόπον, ὅτι ἔτσι νά γνωρίζῃ ἑαυτόν, εἶναι νά
 10 εἶναι ἀρχή, κοινωνοῦσα τελειότητα εἰς τήν νόησιν: ἀλλά μὴν ἡ θεία οὐσία ἔτσι εἶναι ἀντικείμενον τῆς θείας γνώσεως, ὅπου εἶναι ἀρχή καὶ μεταφυσική κοινωνοῦσα τελειότητα εἰς τήν γνῶσιν τῆς, οὐδέν δε κτίσμα ἔτσι δύναται νά εἶναι ἀρχή οὐδέ μεταφυσική οὐδέ φυσική \ ἦτοι κατά
 15 μν... κατ' ἔννοιαν / ἄρα ὁ θεός ἔτσι ἑαυτόν ἐν ἑαυτῷ γινώσκει, ἀλλ' ὄχι τά κτίσματα. \ ἀτελή γάρ τά κτίσματα ὡς κτίσματα/. Διττῶς οὖν ἐμποροῦν τά πράγματα νά νοηθοῦν ἐν αὐτοῖς, πρῶτον ἔτσι ὅπου νά εἶναι ἀρχαί τῆς νοήσεως κοινωνοῦσαι ὅπως οὖν αὐτῇ τελειότητα, καί ἔτσι κα-
 20 νένα κτίσμα δέν γινώσκεται ἀπό τόν Θεόν. Δεύτερον ἔτσι ὅπου νά εἶναι ἄμεσος ὄρος τῆς νοήσεως, ἢ νοοῦνται καί ἔτσι κάθε κτίσμα δύναται νά γνωρισθῆ ἀπό τόν θεόν ὅ[θεν] σώζεται ὁ ἀντιφατικός τρόπος μέ τό ὅποῖον διδάσκει ὁ Θωμᾶς, ὅπου δέν ἠμπορεῖ νά σωθῆ ἀλλέως.

Ἔνστασις πρώτη. Ὁ θεῖος Διονύσιος λέγει: ὁ θεός οὐ καθ' ὅρασιν ἐκάστοις ἑαυτόν ἐκπέμπει ἀλλά μὴν εἰσέπεμπεν ἄν ἑαυτόν, ἐάν ἔβλεπεν
 25 αὐτά ἐν αὐτοῖς: ἄρα ἐπιβεβαιοῦται μέ τά λόγια τοῦ θείου Αὐγουστίνου: ὁ θεός τά ὄντα γινώσκει οὐ τῇ γνώσει αὐτῶν ἀλλά τῇ γνώσει ἑαυτοῦ· ἀλλά μὴν ἐάν αὐτά ἐν αὐτοῖς ἐγίνωσκεν, αὐτά ἐγίνωσκεν ἄν γνώσει αὐτῶν καί μὴ μόνον τῇ γνώσει του, ἄρα: Ἀπόκρισις: ἡ ἔννοια τοῦ Διονυσίου εἶναι ὅτι δέν πέμπει ἑαυτόν τοῖς κτίσμασι δι' ὀράσεως, ὡς αἰτίαις
 30 τῆς αὐτοῦ ὀράσεως ἀγκαλά καί εἰσπέμπει ἑαυτόν αὐτοῖς, ὡς ἄμεσῳ ἀντικειμένῳ τῆς αὐτοῦ ὀράσεως. Πρὸς τήν ἐπιβεβαίωσιν καί ὅτι ἡ γνῶσις τῶν πραγμάτων δέν εἶναι τῶν πραγμάτων, ὡς ἀρχῶν τῆς // (σ. 3) νοήσεως, ἐστὶν ὅμως τῶν πραγμάτων ὡς ἄμεσῶν ἀντικειμένων τῆς θείας νοήσεως. Ὁ Αὐγουστίνος λέγει, ὅτι ἡ γνωστότης τῶν πραγμάτων δέν εἶναι αἰτία τῆς θείας νοήσεως, ὅπου ἐν ἑαυτῇ ἔχει ὅλην τῆς τήν αἰτίαν,
 35 οὐσα ἔξ ἑαυτῆς, δέν λέγει ὅμως ὅτι ἡ γνωστότης τῶν πραγμάτων δέν εἶναι ὄρος ἄμεσος τῆς θείας θελήσεως.

1 τυχέει χφ

7 διδάσκει χφ

13-15: τα πλάγια δηλώνουν σημειώσεις στα διαστήματα μεταξύ των γραμμών.

Ἔνστασις δευτέρα· ἡ νόησις τῶν δυνατῶν ἐν αὐτοῖς εἶναι περιττή τῷ θεῷ, τῷ νοοῦντι αὐτὰ ἐν ἑαυτῷ. Ἀπόκρισις· ἡ βεβαίως τῆς πρώτης θέσεως δείχνει ὅτι τούτη ἡ νόησις δέν εἶναι περιττή εἰς τόν θεόν· πᾶσα γάρ νόησις ὀπωσοῦν εἰς τόν θεόν μή λέγουσα ἀτέλειαν καί λέγουσα τελειότητα δέν εἶναι περιττή, ἀλλ' εἶναι πρέπουσα τῷ θεῷ.

Ἔνστασις γ'· ἔπεται ὅτι ἡ νόησις τῶν δυνατῶν νά εἶναι καί ἄμεσος καί ἔμμεσος· Ἀπόκρισις· τοῦτο δέν εἶναι ἄτοπον, ὅταν τά σεσημειωμένα εἶναι διάφορα· εἶναι λοιπόν ἔμμεσος, ἥ ἐμφαίνει τά δυνατά ἐν τῷ θεῷ τῷ διηρημένῳ ἀπ' αὐτά, εἶναι ἄμεσος, ἥ ἐμφαίνει τά αὐτά ἐν αὐτοῖς ἀδιαιρέτοις ἀπ' αὐτά.

Ἔνστασις δ'· ἔπεται ὅτι ἡ ἄμεσος νόησις τῶν κτισμάτων εἶναι ἀτελής, τό γάρ εἰδοποιητικόν της εἶναι ἀτελές. Ἀπόκρισις· ἡ συνέπεια δέν ἰσχύει. Εἰς ἄλλον τόπον βεβαιώνομεν ὅτι τό ἐξωτερικόν εἰδοποιητικόν τῆς νοήσεως δέν ἀναφέρει τίποτας εἰς τήν νόησιν, ὅπου εἰδοποιεῖ ἐξωτερικῶς, τό γάρ ἐξωτερικόν καθώς εἶναι ἔξω, ἔτσι δέν δύναται νά τελειώση ἢ τό ἐναντίον, ὅτι ἡ τελειότης καί ἡ ἀτέλεια εἶναι ἐνδοτερική.

Θέτομεν τρίτον· πάντα τά ἐνδεχόμενα μέλλοντα προνοοῦνται ἐν αὐτοῖς ἀσφάλτῳ θεῖα ἐπιστήμη. Ἡ θέσις ἕνα ὑποθέτει καί ἄλλο λέγει· Ὑποθέτει, ὅτι ὁ θεός γινώσκει πρό τοῦ νά ὑπάρξῃσι παρόντα τά ἐνδεχόμενα μέλλοντα· λέγει, ὅτι τά προνοεῖ καί προγινώσκει ἐν αὐτοῖς. Βεβαιοῦται ἡ ὑπόθεσις ἀπό ταῖς ἀρχαῖς τῆς πίστεως καί ἀπό τήν φυσικήν ἐνάργειαν, ὅθεν ὁ δεινός Τερτυλλιανός λέγει, ἡ πρόγνωσις τοῦ θεοῦ τοσοῦτους ἔχει μάρτυρας, ὅσους προφήτας, καί ὁ θεῖος Αὐγουστίνος ἐν ταῖς περί πόλεως τοῦ θεοῦ κατά Κικέρωνος· ὁμολογεῖν εἶναι θεόν, καί ἀρνεῖσθαι προγνώστην τῶν μελλόντων, φανερωτάτη μωρία ἐστίν, ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλους περί τούτου τοῦ δόγματος εἶναι ἀμφίβολος. Ἐπιβεβαιοῦται καί ἀναπτύσσεται. Ὁ θεός καθώς διά τό ἄμετρον τῆς οὐσίας του εἶναι παντοῦ, ἔτσι διά τήν παντεπιστήμην του οὐσιαστικῶς ἐπίσταται τά πάντα ἐν ὑποθέσει ἂν εἶναι· ἀλλά πᾶν μέλλον ἐν ὑποθέσει, νά εἶναι ἐνδεχόμενον μέλλον, εἶναι μέλλον. ἄρα οὐσιαστικῶς ὁ θεός ἐπίσταται πᾶν ἐνδεχόμενον μέλλον ἐν ὑποθέσει νά εἶναι μέλλον, ἄρα ἔχει διορισμόν οὐσιαστικόν, νά ἐπίσταται πᾶν μέλλον. Ἀμφοτέρα ἡ συνέπεια δηλός, ὁ γάρ διορισμός ὁ ὑποθετικός, καθαρισθείσης τῆς ὑποθέσεως περνᾷ εἰς τό νά εἶναι ἀπόλυτος, καί ὁ ἀπόλυτος διορισμός δέν δύναται νά στερηθῇ ἀποτελέσματος. ἡ μείζων δέν εἶναι ὀλιγότερον φανερά, παρὰ ὅτι κάθε πρᾶγμα, ὅπου εἶναι ἐν ὑποθέσει νά εἶναι, εἶναι. Ἐπιβεβαιοῦται δεύτερον· ἀδύνατον εἶναι νά εἶναι τό ἀδιόριστον εἰς τό εἶναι

- καί τό μή εἶναι, ὅταν εἶναι, ἀλλά τό ἀμάρτημα εἶναι, ὅταν εἶναι εἰς τόν καιρόν του, ὅπου ἀκολουθεῖ τούτην τήν ἡμέραν· ἄρα ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ εἶναι διωρισμένον εἰς τό εἶναι· πᾶν δ' ὅτι εἶναι διωρισμένον εἰς τό εἶναι κάμνει ὀριστῶς ἀληθῆ τήν καταφατικὴν αὐτοῦ πρότασιν· ἄρα ἂν
- 5 αὐριον τό ἀμάρτημα εἶναι διω // (σ. 4) ρισμένον εἰς τό εἶναι, κάμνει ὀριστῶς ἀληθῆ τήν πρότασιν τήν καταφάσκουσαν αὐτό τοῦτο. Ὁ δέ θεός δέν δύναται νά ἀγνοήσῃ τήν προσαρμογὴν τῆς προτάσεως εἰς τό ἀντικείμενον, ὅπου εἶναι τό μέλλον ἀμάρτημα, ὅθεν ὁ θεός ἐπίσταται τό μέλλον ἀμάρτημα.
- 10 Βεβαιοῦται ἡ θέσις καθ' ὃ λέγει· τά ἐνδεχόμενα μέλλοντα προνοοῦνται ἀπό τόν θεόν, ὡς ἔχουν ἐνεργεῖα ὑπαρξιν εἰς τόν ἐπόμενον καιρόν, ἀλλ' ἢ ἔχουν τούτην, εἶναι ὡς εἶναι ἐν αὐτοῖς· ἄρα προνοοῦνται, ὡς ἐν αὐτοῖς. Βεβαιοῦται δεύτερον κατά τῶν προδιοριστῶν· καθ' ἡμᾶς τοῦτα τά μέλλοντα προνοοῦνται, ὡς προδιορίζονται ἀπό τόν Θεόν καί
- 15 ὡς εἶναι ἀποτελέσματα τοῦ προδιορισμοῦ· ἀλλ' ἔτσι εἶναι ὡς ἐν αὐτοῖς, ἄρα προνοοῦνται ὡς ἐν αὐτοῖς. Βεβαιοῦται τρίτον· διά τοῦτο τάχα δέν ἐπρονοοῦνται τά μέλλοντα ἀμέσως ἐν αὐτοῖς, ἢ ὅτι εἶναι ἀτέλεια νά διορίζεται ἔτσι ἡ θεία ἐπιστήμη, ἢ ὅτι τά μέλλοντα ἐν αὐτοῖς, ὡς καταδηρημένα ἀπό τόν θεόν δέν ἔχουν ὀριστὴν ἀλήθειαν, ἢ λόγον ἀληθοποιοῦ, ἀλλ'
- 20 ἔχουν τοῦτο τό δεύτερον, ὅτι κατά τήν διαφοράν τοῦ καιροῦ των, εἶναι ὄν πραγματικόν καί εἶναι μᾶλλον ἢ δέν εἶναι· τοῦτο δ' ἐστί, νά ἔχουν ὀριστὴν ἀλήθειαν καί λόγον ἀληθοποιοῦ σχετικῶς πρὸς τήν ἐπιστήμην τήν καταφάσκουσαν αὐτό τοῦτο, ὅπου ἔχουν. Ἔτι δέν εἶναι ἀτέλεια τοῦ θεοῦ, καθὼς δέν εἶναι ἀτέλεια νά ὀρίζεται ἀμέσως εἰς τά κτίσματα ἢ πα-
- 25 ντοδυναμία καί δὴ κατά λόγον οὐ θεῖον, τουτέστιν ὅτι εἶναι κτιστά.
- Πολλαῖς δυσκολίαις γίνονται ἐναντίον τούτης τῆς θέσεως, διὰ νά ταῖς διαλύσωμεν εὐκολα, σημείωσε μέ τήν κοινήν γνώμην τῶν θεολόγων, ὅτι διττός εἶναι ὁ τοῦ μέλλοντος λόγος, τόν ὁποῖον βάρβαρα θέλωμεν εἰπῆ μελλοντότητα· ἡ μὲν μελλοντότης εἶναι ἐκ τούτου, ὅτι οὕτως
- 30 ἔσεται, ἡ δέ ἐκ τούτου, ὅτι οὕτως ἐστί τεταγμένον ἐν ταῖς αἰτίαις αὐτοῦ. Ἡ πρώτη εἶναι μελλοντότης κατά μορφήν καί ἐπομένη, ἡ δευτέρα εἶναι μελλοντότης αἰτίας καί προηγουμένη. Ἡ δευτέρα ἐμπορεῖ νά δοθῆ χωρὶς ἀποτελεσμα, ὅτι στέκει εἰς τήν διάταξιν τῶν αἰτίων, ὅπου ἐμπορεῖ κάποιαις φοραῖς νά ἐμποδισθῆ· ὅθεν ἂν εἰπῆ ὁ ἱατρός· οὗτος ἀποθανεῖται,
- 35 εἰ καί μὴ ἀποθάνῃ, δέν ψεύδεται, ὅτι κατά τήν ἰσχύν τῶν αἰτίων ἔτσι ἐτύχαινε νά γένη, ἀγκαλά καί κατά τύχην θέλουν ἐμποδισθῆ. Ἡ μελλο-

ντότης ή κατά μορφήν δέν δύναται νά εἶναι χωρίς ἀποτέλεσμα, καί τούτη δέν εἶναι ἄλλο παρά διαδοχή ἐκ τοῦ εἶναι καί μή εἶναι τοῦ πράγματος, κατά τήν προτέραν καί ὑστέραν διαμονήν τοῦ πράγματος. Τό δέ μέλλον πρᾶγμα ἐν τῷ προτέρῳ χρόνῳ δέν εἶναι ἐν τῷ ὑστέρῳ εἶναι μέλλον ἢ δέν εἶναι, ὅ ἐστίν ὀριστῶς εἶναι. Λέγεται ἐν τῷ προτέρῳ μέλλον, ὄχι κατ' ἐκεῖνον, ἀλλά κατά τόν ἐπόμενον χρόνον, ἐν ᾧ ἐστί(;) παρόν. Βεβαιοῦται τούτη ἢ ἀνάπτυξις. Τούτη ἢ μελλοντότης εἶναι μορφή μέ τήν ὁποῖαν τό μή ὑπάρχον νῦν πρᾶγμα ἐπονομάζεται μέλλον· ἀλλά μήν νοηθείσης μόνον τῆς προειρημένης διαδοχῆς νοεῖται τό μέλλον· ἄρα ἡ ἐλάττων βεβαιοῦται· νοηθείσης μόνον ἐκείνης τῆς διαδοχῆς, τό μή ὑπάρχον πρᾶγμα νοεῖται ὑστερον ἐν τῷ ὑπάρχειν σχετικῶς πρὸς τό πρότερον, ἀλλά μήν τοῦτο ἐστί κατά μορφήν νά νοεῖται μέλλον· ἄρα ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τοῦ παρεληλυθότος· ἡ μορφή τῆς παρεληλυθότητος εἶναι νά ἐστάθηκεν ὁ Ἀδάμ τότε καί νά μήν εἶναι τώρα, ἄρα ἡ μορφή τῆς μελλοντότητος εἶναι νά μήν εἶναι τώρα τό πρᾶγμα καί νά εἶναι ὑστερα· εὐδηλος ἡ συνέπεια, ὅτι ὁ ἕνας, ἄν ἦτον, δέν εἶναι, τό ἄλλο, ἄν δέν εἶναι θέλει ἦσαι, ἐκεῖνος ὀριστῆν πάλα // (σ. 5) εἶχε τήν ὑπαρξιν, τό ἄλλο θέλει τήν ἔχη ὑστερα, ἐκεῖνος ὁ εἶχεν οὐκ ἔχει, τοῦτο ὁ οὐκ ἔχει ἔξει. Διατί λοιπον εἶναι παρεληλυθότης κατά μορφήν, νά ἐστάθη καί νά μήν εἶναι, δέν εἶναι κατά μορφήν μελλοντότης, νά μήν εἶναι καί νά μέλει νά εἶναι;

Μέ τούτην τήν διττήν μελλοντότητα λύονται αἱ ἐνστάσεις εὐκολα. Ἔνστασις α'· τούτη λαμβάνεται ἀπό πολλοῦς ἀγίους πατέρας, ὁποῦ λέγουν, ὅτι τοῦτα τά μέλλοντα γινώσκονται καί εἰς τόν θεόν ὡς εἰς αἰτίαν, καί εἰς τήν θέλησιν τοῦ θεοῦ, ὅθεν κρέμεται ἡ μελλοντότης αὐτῶν. Ἀπόκρισις· ὄχι μόνον εἰς ἐκεῖνον τόν τρόπον γινώσκονται, ἀλλά καί ἐν ἑαυτοῖς· οἱ ἄγιοι πατέρες λέγουν τό ἕνα, ἀλλά δέν ἀρνοῦνται τό ἄλλο, ἀμφοτέρων λέγομεν· ὅτι ἄν γνωρίζονται εἰς τόν θεόν καί εἰς τήν θείαν θέλησιν, γνωρίζονται ἀκόμη ἐν ἑαυτοῖς, ὡς ἀμέσως διορίζουσι τήν θείαν ἐπιστήμην, καθὼς ἄνωθεν εἴπομεν.

Ἔνστασις δευτέρα· τούτη λαμβάνεται ἀπό διάφοραις ἀρχαῖς, μέ ταῖς ὁποῖαις βεβαιώνουσι οἱ θωμισταί, ὅτι ἡ ἀπόλυτος μελλοντότης κρέμεται ἀπό τήν ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ καί εἶναι μετά τινα ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ, ὅθεν συμπεραίνουσι, νά προνοεῖται εἰς ἐκείνην τήν ἀπόφασιν.

35 Απόκρισις, ὅτι ἄν δώσωμεν τοῦτο, οὐδέν ὅμως συμπεραίνεται, ὅτι δέν

9 νοηθείσης χφ

9 προσηρημένης χφ

10 νοηθείσης χφ

συμπεραίνεται νά μήν προνοοῦνται καί ἐν ἑαυτοῖς. Πρὸς τούτοις τό
 προηγούμενον προσφέρει πολλά ἀμφίβολα καί τινα βέβαια. Βέβαιον
 εἶναι, ὅτι τὰ μέλλοντα καί αἱ μελλοντότητες αὐτῶν κρέμονται ἀπό τήν
 ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ καί ἀπό τόν θεόν, ὡς ἀπό ἀναγκαίαν αἰτίαν. ἡ γάρ
 5 μελλοντότης κατασταίνεται ἀπό αὐτό τό μέλλον, ὅθεν κρέμεται ἀπό
 τήν αἰτίαν αὐτοῦ τοῦ μέλλοντος, ὅτι πᾶν κατάστημα κρέμεται ἀπό τήν
 αἰτίαν ἐκάστου τοῦ καταστατικοῦ του· ἔστωντας λοιπόν ὁ θεός αἰτία
 ἀναγκαία τοῦ μέλλοντος, ἐπειδή καί εἶναι αἰτία ἀναγκαία τοῦ ὑπάρχον-
 10 τος, καί τό ὑπαρχόν εἶναι αὐτό, ὃ ἦν μέλλον, συμπεραίνεται, ὅτι ὁ θεός
 εἶναι ἀναγκαία αἰτία αὐτῆς τῆς μελλοντότητος. Αὕτη ἡ ἀπάρτησις τῶν
 μελλόντων ἀπό τήν ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ διδάσκειται καί ἀπό τους ἐδι-
 κούς μας θεολόγους, ὅθεν οἱ θωμισταί δέν καταλαμβάνουσι τήν γνώμην
 μας, ὅταν προσφέρουν ὡς ἐδικαῖς μας τούταις ταῖς δύο προτάσεις· πρώ-
 15 ἄντικειμενον ἢ ὡς ἀντικειμενον. δευτέραν, τά ἐνδεχόμενα μέλλοντα
 ἔχουσι τήν ἰδίαν αὐτῶν δύναμιν ἀντικειμένου χωρίς ἀπάρτησιν ἀπό τήν
 θεϊαν ἀπόφασιν· ἀμφοτέρων εἶναι ψευδές καί συκοφαντία. Ἡμεῖς λέγο-
 μεν, ὅτι ἡ κατά τό ἀντικείμενον ἀλήθεια τούτων τῶν μελλόντων ὄχι νά
 εἶναι ἀκρέμαστος ἀπό τήν θεϊαν ἀπόφασιν, ἀλλά νά εἶναι διηρημένη,
 20 καθὼς ἡ κατά τό ἀντικείμενον ἀλήθεια τῶν παρόντων κτισμάτων διαι-
 ρεῖται ἀπό κάθε ἀπόφασιν, ἀλλά δέν εἶναι ἀκρέμαστος· λέγομεν ἀκόμη
 καί δέν ἀποφάσκομεν, ἀλλ' ὁμολογοῦμεν, ὅτι τά ἐνδεχόμενα μέλλοντα
 γινώσκονται ἔντινι μέσῳ κατὰ τό ἀντικείμενον, ἀλλά λέγομεν ἅμα καί
 ὁμολογοῦμεν, ὅτι γινώσκονται ἀκόμη ἐν ἑαυτοῖς καί τοῦτο, ὅτι οὐδέτε-
 25 ρος τούτων τῶν τρόπων εἶναι ἄτοπος. Πρὸς τούτοις διδάσκομεν κοινῶς
 ὅτι πᾶσαι αἱ καλαί ἐνέργειαι ἐλεύθεραι, κἄν αἱ ὑπέρ τήν φύσιν προδια-
 κρίνονται ἀποφάσει δραστηκῆ ἀματαιώτῳ, ἐν ἧ, ὡς ἐν μέσῳ γινώσκο-
 νται αὐταί αἱ ἐνέργειαι, ἀπαρνούμεθα ὁμως, νά προσδιορίζονται τά
 ἀμαρτήματα καί κατὰ τό ὑλικόν, ὅθεν ἀπαρνούμεθα νά προνοοῦνται τά
 30 ἀμαρτήματα ἔντινι ἀποφάσει ὡς ἐν μέσῳ, κατὰ τό ἀντικεί // (σ. 6) μενον,
 εἰ μή μέ ἀπάρτησιν ἀπό τήν μέσῳ ἐπιστήμην. Ἀπαρνούμεθα τελευταῖον
 νά κρέμονται τά ἐλεύθερα μέλλοντα τῶν θελήσεων ἀπό ταῖς προδιορί-
 ζουσας ἀποφάσεις, ὅθεν συμπεραίνεται ὁ προδιορισμός καί ἡ προκίνη-
 σις ἡ φυσική καί νομίζομεν ὅτι εἰς τοιοῦτο μέσον δέν γινώσκονται ἐλεύ-
 35 θερα. Τοῦτα δέ ὅλα δέν συμπεραίνουσιν ἐκείναις ταῖς δύο προτάσεις,
 ὅθεν φανεροῦται ἡ ἀδικία καί ἡ συκοφαντία.

Θέτομεν τέταρτον· τά ὑποθετικά ἐλεύθερα μέλλοντα δέν προνοοῦν-

ται εἰς ἀποφάσεις ὑποθετικῶς προδιορίζουσας, ἀλλά προνοοῦνται ἐν
 αὐτοῖς. Δύο μέρη ἔχει καὶ τούτῃ ἡ θέσις· τὸ πρῶτον ἀπαρνεῖται νὰ βλέ-
 πωνται ἀπὸ τὸν θεόν τὰ ὑποθετικά τοῦτα μέλλοντα εἰς ἀπόφασες διορι-
 ζουσας ὑποθετικῶς. Βεβαιοῦται τοῦτο τὸ μέρος· πρῶτον· ἂν ἐκεῖνα τὰ
 5 ὑποθετικά μέλλοντα ἐπρονοοῦντο, καὶ μόνον ἐπρονοοῦντο εἰς ἐκεῖναις
 ταῖς προδιορίζουσας ἀπόφασες, δέν ἦν ἂν δικαία ἐκείνη ἡ ἐπιτίμησις
 μέ τὴν ὁποῖαν ὁ Χριστὸς κατηγορεῖ τὴν σκληροκαρδίαν τῶν Ἰουδαίων,
 ὡς συγκρινομένην μέ τὴν εὐπέθειαν τῶν Τυρίων τὴν μέλλουσαν ὑποθε-
 τικῶς· ἔτι ἦν ἂν οὐδεταιπότηνια ἐκείνη ἡ συγκριτικὴ ἐπιτίμησις· ἀμφοτε-
 10 ρον εἶναι ἄτοπον· ἄρα· βεβαιοῦται ἡ μείζων· ἡ γὰρ ἐπιτίμησις διὰ νὰ
 εἶναι δικαία καὶ ἐν σταθμῷ δικαίῳ, τυχαίνει ἐν ἀμφοτέρῳ τῷ ἄκρῳ τῆς
 συγκρίσεως νὰ ὑποθέτεται καὶ ἴση ἡ δύναμις καὶ ἄνισα τὰ ἀποτελέσμα-
 τα εἰς τρόπον ὅπου ἐκεῖνος, ὅπου βάνει ὑποδεέστερον ἀποτέλεσμα νὰ
 μὴν στερεῖται ἀναμαρτήτως τινος ἀναγκαίου πρὸς τὸ κρεῖττον ἀποτελέ-
 15 σμα· ἀλλὰ μὴν, ἂν ἡ ἀπόφασις ὑποθετικῶς προδιορίζουσα τὴν ἐπιστρο-
 φὴν τῶν Τυρίων ἦν ἀναγκαία, διὰ νὰ γνωρισθῇ ἐν αὐτῇ ἡ ὑποθετικῶς
 μέλλουσα αὐτῶν ἐπιστροφή, δέν ἦτον ὅμοιοι καὶ ἴσοι οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ
 Τύριοι εἰς ἐκείνην τὴν συγκριτικὴν ἐπιτίμησιν· ἄρα· ἡ ἐλάττων τούτῃ
 εἶναι φανερά· ὅτι τοῖς Τυρίοις δέν ἤθελε λείψῃ ἡ φυσικὴ προδιόρησις,
 20 ὅπου ἀσφαλῶς τοὺς ἤθελε προδιόρισῃ μέ τὴν ἰσχύν τῆς παρουσίας ἀπο-
 φάσεως, ὅταν ἤθελε καθαρισθῇ ἡ ὑπόθεσις· ἔλειπε δέ ὅμοιος προδιορι-
 σμός τοῖς Ἰουδαίοις καὶ δὴ δλότελα ἀναμαρτήτως, ὅτι ἀκρεμάστως ἀπ’
 αὐτοὺς ὁ θεὸς προδιόριζεν τὴν σκληροκαρδίαν των· ἡ μείζων εἶναι φα-
 νερά, ὅτι, ἂν εἶναι ὀλιγότερη δύναμις διὰ τὴν ἀναμάρτητον λείψιν τινός
 25 ἀναγκαίου, αὐτὴ ἡ ἀνισότης ἤθελε εἶσται ἔννομος δικαιολογία τοῦ μὴ
 ἐνεργεῖν, κάμνουσα ἄδικον τὸν ἐπιτιμῶντα συγκριτικῶς, καθὼς ἄδικα
 ἤθελε κατηγορηθῇ ὁ δεμένος, ὅτι δέν τρέχει, ὡς τρέχει ὁ ἀπολελυμένος,
 ἔννομα γὰρ ἤθελε ἀποκριθῇ, ὅτι καὶ αὐτὸς ἤθελε κάμη τὸ αὐτό, ἀλλ’
 ἐμποδίζεσθαι ἀναμαρτήτως, ἔτζι οἱ Ἰουδαῖοι ἤθελαν ἐμπορέσῃ νὰ ἀπο-
 30 κριθοῦν, ὅτι καὶ αὐτοὶ ἤθελον μετανοήσῃ ἂν ἤθελαν προδιορισθῇ εἰς
 μετάνοιαν.

Οἱ θωμισταὶ πρὸς τούτῃ τὴν βεβαίωσιν τὴν ἀήττητον, ἀποκρίνο-
 νται, ὅτι εἶναι ἁμαρτία νὰ ζητοῦμεν τὴν διαφορὰν ἀνάμεσον εἰς τοὺς
 Ἰουδαίους καὶ Τυρίους· πειρῶνται ὅμως νὰ δώσουν λύσιν καὶ λέγουν
 35 ὅτι δικαίως ἐπιτιμῶνται, οὐχ ἦττον γὰρ ἢ οἱ Τύριοι εἶχον δύναμιν καὶ
 χάριν ἀρκοῦσαν πρὸς τὴν ἐπιστροφήν, ἡ γὰρ προδιορίζουσα ἀπόφασις

11 τυχένει χφ

17 εἶτον χφ

καί ἡ προκίνησις δέν καταστένει τήν δύναμιν ἀλλά τήν ἀσφαλτον πρόσασιν τῆς δυνάμεως εἰς τήν ἐνέργειαν· ἐνίσταμαι πρῶτον, ὅτι τό θωμιστικόν σκολεῖον ἐδίδασκε· νά προσήκη ἡ προκίνησις εἰς τήν πρώτην ἐνέργειαν καί εἰς πεπληρωμένην δύναμιν, ὅθεν καταστένει τήν δύναμιν

5 ἡ προκίνησις καί ὄχι τήν ἀσφαλτον πρόσασιν. ἐνίσταμαι δεύτερον, ὅτι ἐδῶ δέν ζητοῦμεν ἄν ἐπιτιμήθησαν δικαίως, ἀπλῶς, ἀλλά συγκριτικῶς, εἶναι δέ φανερόν, ὅτι ἔτσι ἄδικα ἐπιτιμήθησαν, ἐπειδή καί ἄν εἰποῦμεν, ὅτι οἱ Τύριοι δέν ἤθελαν μετανοήσῃ ἄν δέν εἶχαν ἄλλο ἐπιστροφῆς μέσον, παρὰ ἐκεῖνο, ὅπου εἶχαν οἱ Ἰουδαῖοι, ἄν ἀκόμη εἰποῦμεν, πῶς οἱ

10 Ἰουδαῖοι ἤθελαν μετανοήσῃ ἄν εἶχαν τό αὐτό μέσον, ὅπου ἤθελαν ἔχη οἱ Τύριοι, λοιπόν εἰς τήν ἐπιστροφῆν, ὅπου ἔμελε νά γένη ἐν τῷ αὐτῷ μέσῳ καί ὅπου δέν ἔμελε νά γένη ἐν διαφόρῳ μέσῳ, ἐγνωρίζοντο ἴσοι οἱ Ἰουδαῖοι καί οἱ Τύριοι. Λοιπόν δέν ἦτον δικαία ἡ συγκριτική ἐπιτίμησις.

Ἀποκρίνονται ἀποστρέφοντες ἐναντίον μας τό ἐπιχείρημα. Τοῖς Τυ-

15 ρίοις ὁ θεός ἤθελε δώσει τήν δραστικήν χάριν, ὅπου φαντάζεσθε καί ὅπου ἐμπορεῖ νά ἀνταμωθῇ μέ τήν στέρησιν τῆς ἐπιστροφῆς, προνοεῖται ὅμως μέ τήν μέσσην ἐπιστήμην, πῶς θέλει ἔχη τήν ἐπιστροφῆν· ἀλλά τούτῃ χάριν δέν ἔδωκεν ὁ θεός τοῖς Ἰουδαίοις, ἔδωκεν μᾶλλον τήν ἐναντίαν· ἄρα δέν εἶναι δικαία ἐκείνη ἡ ἐπιτίμησις· Βεβαιοῦται ἡ συνέπεια·

20 οἱ γάρ Ἰουδαῖοι δικαίως ἤθελαν ἀποκριθῆ εἰς τόν ἐπιτιμῶντα, ὅτι καί αὐτοὶ ἤθελαν κάμη τό ἴδιον, ὅπου οἱ Τύριοι ἤθελαν κάμη, ἄν εἶχαν ἐκεῖνο ὅπου οἱ Τύριοι ἤθελαν ἔχη. Ἐνιστάμεθα πρὸς τούτην τήν ἀποκρισιν, δίδοντας τὰς προηγουμένας καί ἀποφάσκοντες τήν συνέπειαν. Κακά ἤθελαν ἀποκριθῆ οἱ Ἰουδαῖοι ἄν ἀποκρίνοντο ἔτσι· ἐπειδή καί

25 διά ἐγκλημάτων προενοεῖτο μέ τήν μέσσην ἐπιστήμην, ὅτι ἐκείνη ἡ βοήθεια δέν ἤθελεν ἔχῃ ἀποτέλεσμα, ἡ αὐτή γάρ ἤθελε προνοηθῆ μέ ἀποτέλεσμα, ἄν ἤθελαν συμφωνήσῃ εἰς αὐτήν. Δικαία οὖν ἦν ἡ ἐπιτίμησις, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι με τήν διεστραμμένην των θέλησιν διώριζαν τήν θείαν ἐπιστήμην, νά προνοῆ χωρὶς ἀποτέλεσμα τήν αὐτήν ἐκείνην βοήθειαν,

30 ὅπου δοσμένοι τοῖς Τυρίοις ἤθελε προνοηθῆ διά τήν ἐλευθερίαν των μέ ἀποτέλεσμα. Τυχαίνει λοιπόν νά διαιρεθοῦν δύο ζητήσεις· ἡ πρώτη· διατί ἔδωκεν ὁ θεός τοῖς Ἰουδαίοις βοήθειαν ἀρκοῦσαν προνοημένην μέ μέσσην ἐπιστήμην χωρὶς ἐπιστροφῆν, τοῖς δε Τυρίοις ἤθελε δώσῃ βοήθειαν ἀρκοῦσαν, προνοημένην μέ ἐπιστροφῆν· ἡ δευτέρα, διατί ἐν ὑπο-

35 θέσει νά ἤθελε δώσῃ ἀμφοτέροις ἴσσην βοήθειαν ἀρκοῦσαν, προνοεῖται

3 σκολίον χφ

13 εἶτον χφ

31 τυχένει χφ

εἰς τοὺς Τυρίους μέ ἐπιστροφὴν εἰς τοὺς Ἰουδαίους χωρὶς· ἢ ἀποκρισὶς εἰς τὴν πρώτην εἶναι, ὅτι εἶναι μυστήριον ἀκατάληπτον προσῆκον εἰς τὴν ἀνερεύνητον πρόνοιαν τοῦ θεοῦ. Ἡ ἀποκρισὶς εἰς τὴν δευτέραν εἶναι, ὅτι ὁ λόγος τῆς διαφορᾶς ἐκείνης εἶναι ἡ ἐλευθέρα διόρησις, ἣν ἂν εἶχον οἱ Τύριοι συμφωνήσαντες τῇ βοηθείᾳ, καὶ ἡ ἐλευθέρα διόρησις, ἣν ἂν εἶχον οἱ Ἰουδαῖοι μὴ συμφωνοῦντες τῇ ὁμοίᾳ βοηθείᾳ. Κατηγοροῦνται λοιπόν τοῦτοι συγκριτικῶς, ὅχι ὅτι δέν ἐλάμβανον ἀπό τόν θεόν βοήθειαν // (σ. 8) προνοημένην μέ τὴν ἐπιστροφὴν ὡς οἱ Τύριοι, ἀλλ' ὅτι δέν ἔκαμιναν νά προνοηθῆ δραστικὴ ἐκείνη ἢ βοήθεια τὴν ὁποῖαν ἤθελον

10 κάμη νά προνοηθῆ δραστικὴ οἱ Τύριοι, ἂν ἤθελε δοθῆ εἰς αὐτούς.

Βεβαιοῦται δευτέρον τό αὐτό πρῶτον μέρος τῆς θέσεως. Αἱ κακαὶ ἐνέργειαι καὶ ὑποθετικῶς μέλλουσαι ἀπό τόν θεόν προνοοῦνται ὡς τοιαῦται· ἀλλά μὴν αὐτάς δέν προδιορίζει ὁ θεός μέ ἀπόφασιν προδιορίζουσιν εἰ καὶ ὑποθετικὴν κατὰ τό ἀντικείμενον· ἄρα προνοοῦνται χω-

15 ρὶς τοιαύτην ἀπόφασιν, ὅθεν ἔπεται, πῶς δίδεται ἡ μέση ἐπιστήμη. Ἀποκρίνονται, ὅτι ὁ θεός προδιορίζει τὰς κακάς ἐνεργείας, οὐχ ὅτι κακάς κατὰ τό ὑλικόν, ὅχι κατὰ τό εἰδικόν τῆς ἁμαρτίας. Τούτην τὴν ἀπόκρισιν οἱ νεώτεροι θωμισταὶ τὴν τρέμουν. Ἀντίρρησις πρώτη. εἶναι ἄρθρα πίστεως τοῦτα τὰ δύο, (1) ὅτι εἶναι εἰς τὴν ἔξουσίαν τοῦ ἀνθρώπου νά

20 κάμη κακαῖς ταῖς ὁδοῦς του, (2) καὶ ὅτι ὁ θεός τὰς κακάς ἐνεργείας τὰς ἐνεργεῖ μόνον κατὰ συγχώρησιν, ὅχι ἴδια καὶ καθ' αὐτόν· ἀλλά μὴν ἀμφοτέρον ψευδές, ἂν δίδεται τούτη ἡ θωμιστικὴ ἀπόφασις· (στο περιθώριον ἡ σημείωσις ἀπό χ1: καὶ γὰρ αἱ ἁμαρτίαι μόνον ἐν ἑαυταῖς γνωρίζονται, οὐμὴν καὶ δέν προδιορίζονται ἀποφάσει) ἄρα· τό πρῶτον μέρος τῆς ἐλάττονος βεβαιοῦται· ἡ ἀνθρωπίνῃ θέλησις προδιωρισμένη εἰς

25 τό ὑλικόν τῆς ἁμαρτίας, πρό τῆς διορήσεώς της προὑποτίθεται διωρισμένη εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ποιεῖν κακάς τὰς ὁδοῦς της· ἀλλά δι' αὐτό τοῦτο δέν ἔχει εἰς τὴν ἔξουσίαν της τό ποιεῖν κακάς τὰς ὁδοῦς της· ἡ μείζων φανερά, ἐκείνη γάρ ἡ ἐνέργεια τοῦ ποιεῖν ἐκεῖνο τό ὑλικόν, εἶναι

30 ἐνέργεια τοῦ ποιεῖν τό κακόν, χωρὶς ἐκείνην δέν δίδεται ἐνέργεια τοῦ ποιεῖν κακάς τὰς ὁδοῦς της, πρὸς αὐτήν προὑποθέτεται διωρισμένη· ἡ ἐλάττων βεβαιοῦται, ὅτι δι' αὐτό τοῦτο, ὅτι πρό τῆς διορήσεώς της ἡ θέλησις προὑποθέτεται διωρισμένη εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ποιεῖν, δέν εἶναι ἀδιάφορος νά κάμη καὶ νά μὴν κάμη, ἀλλά μὴν δι' αὐτό τοῦτο δέν ἔχει

35 εἰς τὴν ἔξουσίαν της, νά κάμη κακάς τὰς ὁδοῦς της· ἄρα·

Τό δευτέρον μέρος τῆς ἐλάττονος βεβαιοῦται· δι' αὐτό τοῦτο, ὅτι ὁ Θεός νά ἀγαπᾷ θετικῶς μέ ἐκείνην τὴν ἀπόφασιν ἐκεῖνο ὁποῦ ὀνομάζεται ὑλικόν τῆς ἁμαρτίας, ἐνεργεῖ ὅχι μόνον κατὰ συγχώρησιν, ἀλλ' ἰδίως καὶ καθ' αὐτόν (στό περιθώριον χ1: καὶ κατὰ θέλησιν δηλονότι) ἀλλ'

40 ὅταν ὁ θεός ἰδίως καὶ καθ' αὐτόν ἐνεργεῖ τό τοιοῦτο ὑλικόν, ἐνεργεῖ

ὡσαύτως ἐκεῖνο, ὁποῦ ὀνομάζεται εἰδικόν (στό περιθώριο χ1: ἤτοι τό ἀποτέλεσμα), ἄρα ἡ μείζων εὐδηλος, ὅτι τό ἐνεργεῖν κατά συγχώρησιν μόνον, εἶναι μόνον νά μήν ἐμποδίζει, εἰ δέ περισσότερον ἢ μή ἐμποδίζων ἐνεργῆ, ἐνεργεῖ ἰδίως καί καθ' αὐτόν· ὁ δέ θεός ἄν προδιορίζη δέν ἀφή-
 5 νει μόνον νά μήν ἐμποδίζη ἀλλ' ἐνεργεῖ περισσότερον ἢ μή ἐμποδίζων· ἡ ἐλάττων βεβαιοῦται· ἄν γάρ ὁ θεός ἰδίως καί καθ' αὐτόν ἐνεργεῖ τό ὑλικόν ἐκεῖνο, ὡσαύτως ἐνεργεῖ ἐκεῖνο, ὁποῦ ἀψεύστως καί ἀναγκαιώς βάνεται, τεθεμμένου τοῦ ὑλικοῦ ἐκεῖνου, ἀλλά τεθεμμένου τοῦ ὑλικοῦ βάνεται ἀναγκαιώς τό εἰδικόν. ἄρα τούτη ἡ ἐλάττων εἶναι βεβαία, ὅτι ἐκεῖνος
 10 ὁποῦ ξεύρωντας καί θέλοντας καί ἐξ αὐτοῦ διορισμένον προσάπτει τό στουπί εἰς τήν φωτιάν, δέν εἶναι αἰτία μόνον κατά συγχώρησιν τῆς καύσεως τοῦ στουπιοῦ καί ὁ βάνων τήν ἔνωσιν δέν εἶναι αἰτία κατά συγχώρησιν τοῦ ἐκθρώσκοντος ἐκ τῆς ἐνώσεως συνθέματος. // (σ. 9).

Ἀντίρρησις δευτέρα· ἄν ὁ θεός ἐσυμβούλευεν ἡ ἐπρόστασε τό ὑλικόν τῆς ἁμαρτίας, δέν ἦτον αἰτία μόνον κατά συγχώρησιν τῆς εἰδικῆς κακίας, ἀλλά ἰδίᾳ καί καθ' αὐτήν, εἰς ἣν ἀνεφέρετο. ἄρα καί μᾶλλον, ἄν προδιώριζεν· ἡ συνέπεια δηλὸς πρῶτον, ὅτι εἰς τήν συμβουλήν καί εἰς τήν ἐντολήν δύναται νά ἀντισταθῆ ἡ θέλησις ἀκόμη ἐν ἐννοίᾳ συνθέσεως, ἀλλ' εἰς τήν προδιόρισιν δέν δύναται, καί τυχαίνει νά ἁμαρτήσῃ. Βε-
 20 βαιοῦται δεύτερον· διά τοῦτο ἡ συμβουλή καί ἡ ἐντολή ἐκεῖνη εἶναι ἀδύνατος τῷ θεῷ, ὅτι δέν δύναται εἰς ἐκεῖναις νά συσχηματισθῆ ἡ ἀνθρωπίνη θέλησις εἰ μή μετά τοῦ ὑλικοῦ δεχθῆ καί τό εἰδικόν τῆς ἁμαρτίας, ἀλλά μήν δέν δύναται νά συσχηματισθῆ εἰς τόν προδιορισμόν τοῦ ὑλικοῦ, ἄν δέν δεχθῆ καί τό εἰδικόν, ἄρα ὁ προδιορισμός εἶναι ἐνδοτερικῶς
 25 κακός καί ἀδύνατος τῷ θεῷ.

Ἀντίρρησις τρίτη ἐκ τοῦ Αὐγουστίνου λέγοντος, οὐκ ἔστιν ἀπό θεοῦ ἡ κατά θεοῦ θέλησις, οὐδέ προσήκει τῷ θεῷ ἡ τῆς ἀποστροφῆς κίνησις ἢ ἁμαρτιάν εἶναι ὁμολογοῦμεν· ἀλλά ἡ κίνησις τῆς ἀποστροφῆς εἶναι ἐλευθέρως δυνάμεως κίνησις, ἥπερ συνδέεται ἀναγκαιώς ἡ εἰδική κα-
 30 κία· ἄρα κατά τόν Αὐγουστίνον τοιαύτη ἐνέργεια δέν εἶναι ἐκ θεοῦ, ὡς αὐτουργοῦ καί προδιοριστοῦ, ἀγκαλά καί εἶναι ὡς ἐκ διωρισμένου ἀπό τήν κτιστήν θέλησιν, εἰς τήν ὁποίαν ὁ θεός προσφέρει τήν συνδρομήν του διά τήν ἀγάπην τοῦ καλοῦ καί ὄχι τοῦ κακοῦ.

Ἀντίρρησις τετάρτη· εἶναι ἀντίφασις κατά τούς ὄρους νά ἁμαρτάνωμεν ἡμεῖς, ὅτι θέλομεν ἐκεῖνο, ὁποῦ θέλει ὁ θεός νά θέλωμεν. Ἄλλ' ἄν ὁ θεός προδιώριζε τό ὑλικόν τῆς ἁμαρτίας, θέλει νά θέλωμεν τό ὑλικόν τῆς ἁμαρτίας· ἄρα δέν ἁμαρτάνωμεν, ὅταν ἁμαρτάνομεν θέλοντας τό

ὕλικόν τῆς ἁμαρτίας· ἀλλά μὴν ἁμαρτάνομεν, ὅτι αὐτό τό ὕλικόν παραι-
 τεῖται ἀπό τόν νόμον, ἄρα ἡ ἀπόφασις ἐκείνη εἶναι ἀντιφατική. Ἡ μεί-
 ζων εἶναι βεβαία, ὅτι ἀντίφασις εἶναι νά ἀποσηματιζόμεθα ἀπό τόν
 5 κανόνα, ὅτι συσηματιζόμεθα αὐτῷ· ἡ ἐπειλημμένη ἐλάττων εἶναι τῶν
 ἁγίων πατέρων, τῶν ἱερῶν συνόδων, καί κατὰ τό φυσικόν φῶς ἐναργῆς,
 ὅθεν ἔλεγεν ὁ Θωμᾶς, ὅτι καίπερ οὐκ ἐνοχοποιεῖται ὁ ἄνθρωπος θέλειν,
 ὁ θέλει, ἐνοχοποιεῖται ὅμως θέλειν, ὅπερ ὁ θεός θέλει αὐτόν θέλειν.

Οὐδέ ἀποφεύγουσι τήν δυσκολίαν οἱ λέγοντες ὅτι ὁ κανὼν τῆς ἀγα-
 θότητος εἶναι ἡ θεία θέλησις, ἢ ἐστὶν ἡ συμβουλή, ἢ ἐντολή, ἀλλ' ὅχι ἢ
 10 ἐστὶ λόγος πρώτης αἰτίας καί προνοητοῦ γενικοῦ, οἷος ἐστὶν ὁ λόγος ὁ
 προσδιοριστικὸς τοῦ ὕλικου τῆς ἁμαρτίας.

Ἐνίσταμαι γάρ πρῶτον, ὅτι ἔτσι οἱ θωμισταὶ διδάσκουν, ὅτι ἡ θέλη-
 σις ἢ θέλει ὁ θεός νά θέλωμεν κάποιαις φοραῖς εἶναι, κάποιαις δέν εἶναι
 εἰς τήν θέλησίν μας κανὼν τῆς ἀγαθότητος τό ὁποῖον πρᾶγμα εἶναι ἐνα-
 15 ντίον εἰς τόν Θωμᾶν τόν διδάσκαλόν των. Ἐνίσταμαι δεύτερον· ἐκείνη
 ἡ θέλησις τοῦ θεοῦ εἶναι κανὼν τῆς ἀγαθότητος, ἐναντίον εἰς τήν ὁποί-
 αν, ἂν τις ἤθελε πρᾶξι, ἢθελε βλάβη τό θεῖον δίκαιον, ἀλλ' ἡ θέλησίς
 μας ἢθελε βλάβη τό θεῖον δίκαιον, ἂν ἤθελε νά πρᾶξι ἐναντίον εἰς τήν
 προδιορίζουσα θέλησιν εἰς τό ὕλικόν τῆς ἁμαρτίας· ἄρα ἐκείνη εἶναι ὁ
 20 κανὼν καί ἐπομένως ἂν τις ἤθελεν ἐκεῖνο ὁποῦ ἐκείνη θέλει νά θέλω-
 μεν, συνεσηματιζετο τῷ κανόνι τῆς ἀγαθότητος· ἡ συνέπεια εἶναι
 εὐσταθής· ἡ μείζων φανερά, ὅτι ὁ κανὼν τῆς ἀγαθότητος εἶναι ἐκεῖνος,
 καθ' // (σ. 10) ὃν τό πρᾶττειν εἶναι ὀρθόν, καί καθ' οὗ πρᾶττειν κακόν· ἡ
 ἐλάττων βεβαιοῦται· ἂν γάρ ἡ θέλησίς μας ἤθελε νά πρᾶττει ἐναντίον
 25 εἰς τόν προδιορίζοντα θεόν, ἢθελε νά ἀντισταθῇ εἰς τήν δραστηκὴν θέ-
 λησιν τοῦ θεοῦ· ἀλλά τοῦτο εἶναι ἐναντίον εἰς τό δίκαιον τοῦ θεοῦ ὁποῦ
 ἔχει, νά μὴν ἀντίκειται κανεῖς εἰς τήν δραστηκὴν του θέλησιν· ἄρα· ἐπι-
 βεβαιοῦται ἐναντίον εἰς αὐτούς· κατὰ τήν αὐτῶν γνώμην εἶναι λόγος
 καί δίκαιον τῆς πρώτης αἰτίας νά προπορεύεται μέ τόν προδιορισμόν
 30 τῆς καί νά προηγείται τήν θέλησίν μας· ἀλλά τοῦτο τό δίκαιον καί λόγον
 βλάπτει ἐκεῖνος, ὁποῦ δέν θέλει νά ἀκολουθεῖ τόν προδιορίζοντα εἰς τό
 ὕλικόν τῆς ἁμαρτίας καί δέν ἤθελε νά τόν ἀκολουθῇ, ἂν ἤθελε νά πρᾶξι
 ἐναντίον εἰς ἐκείνην τήν ἀπόφασιν· ἄρα.

Βεβαιοῦται τρίτον τό αὐτό μέρος πρῶτον τῆς θέσεως, ὅτι ἡ ἀπόφα-
 35 σις τούτη εἶναι διαφθαρτική τῆς ἐλευθερίας· βεβαιοῦται τοῦτο πρῶτον·
 ἂν εἰς ἐκείνην τήν ἀπόφασιν ἐπρογνώριζεν ὁ θεός τήν ὑποθετικὴν
 πρᾶξιν ἐλευθέραν, τήν προεγνώριζεν ὡς μέλλουσαν νά βαλθῇ ἐν ἐμπο-
 δισμῷ τῆς παύσεως αὐτῆς· ἀλλά μὴν δι' αὐτό τοῦτο ἐψεύδετο ἡ θεία
 προνόσις, ὁποῦ ἤθελε τήν βλέπη ἐλευθέραν, ἐκείνη δέ οὐκ ἦν ἐλευθέ-
 40 ρα, ὅτι βαλμένη εἰς ἐκεῖνον τόν ἄφευκτον ἐμποδισμόν δέν δύναται νά

εἶναι ἐλευθέρα· ἄρα· ἡ μείζων εἶναι βεβαία, ὅτι ὁ θεός ἤθελε προνοεῖ τὴν
 προᾶξιν μέλλουσαν νὰ βαλθῇ μέ προκίνησιν φυσικὴν, ὅπου εἶναι ἀσύν-
 θετος μέ τὴν παῦσιν τῆς πράξεως καί εἶναι ἄφευκτος εἰς τὴν κτιστὴν θέ-
 λησιν κατὰ τοὺς θωμιστάς· ἀλλὰ δι' αὐτό τοῦτο ὅτι ἡ προκίνησις ἔχει τὰ
 5 δύο κατηγορούμενα τοῦτα εἶναι οὐσιαστικός ἐμποδισμός, ὅτι καί εἶναι
 ἄφευκτος τῇ δυνάμει, ἣ ἐπέρχεται. εὐδὴλον τοῦτο διὰ τὴν ἐπαγωγὴν ἦν
 ματαίως ἀποφεύγουσιν οἱ θωμισταὶ ἄλλα λέγοντες· βέβαια ἡ ἄφευκτος
 ἄλυσις εἶναι ἐμπόδιμα τοῦ δρόμου, ἢ στέρησις τῆς ἀποφυγῆς τοῦ φεύ-
 γειν, ἢ στέρησις τοῦ φωτός τοῦ βλέπειν εἶναι ἐμποδίσματα, ὅτι ἡμῖν εἶναι
 10 ἄφευκτα καί μετ' ἐκεῖνα δέν ἡμποροῦμεν νὰ συνθέσωμεν τὰ ἐμποδισμέ-
 να πράγματα· ἀλλὰ καί ἡ προκίνησις ἡμῖν ἄφευκτος καί σύνθετος μέ
 τὴν προᾶξιν, εἰς τὴν ὁποίαν προκινεῖ· ἄρα· δεῦτερον βεβαιοῦται· ἡ προ-
 διορίζουσα ἀπόφασις εἶναι ἄφευκτος καί ἀματαίωτος· ἀλλὰ δι' αὐτό
 τοῦτο διαφθεῖρει τὸ ἀντικείμενον τῆς κάμνωντας τὸ ἀναγκαῖον· ἄρα
 15 εἶναι ἀντιφατικὴ· ἡ μείζων εἶναι βεβαία κατ' αὐτούς τοὺς θωμιστάς· ἡ
 ἐλάττων βεβαιοῦται, τεθεμένης γάρ τούτης τῆς ἀποφάσεως εἶναι ἀνα-
 γκαῖον ἀφεύκτως νὰ βάλῃ τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἢ κτιστὴ θέλησις·
 ἀλλὰ δι' αὐτό τοῦτο ἐκείνη ἢ ἐνέργεια εἶναι ἀναγκαῖα καί δέν βάνεται
 ἐλευθέρως· ἄρα τούτη ἢ ἐλάττων εἶναι φανερά, ὅτι τὸ νὰ εἶναι ἀναγκαῖα
 20 νὰ βάνεται ἀφεύκτως ἢ ἐνέργεια τῆς κτιστῆς θελήσεως, εἶναι νὰ μὴν
 ἔμπορεῖ νὰ μὴ βάνεται ἢ τοιαύτη ἐνέργεια. Ἀλλὰ δι' αὐτό τοῦτο εἶναι νὰ
 μὴν βάνεται ἐλευθέρως, ὅτι τὸ νὰ βάνεται ἐλευθέρως εἶναι νὰ βάνεται
 ἔτσι ὅπου νὰ ἔμπορεῖ νὰ μὴν βάνεται· ἄρα· ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἀπόφασις
 ὅπου ἀφεύκτως // (σ. 11) προδιορίζει τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Παύλου καί
 25 τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα συμπεραίνει κατὰ τοὺς θωμιστάς ἀναγκαῖως
 ὄχι μόνο ταῖς δύο ἐνέργειαις ἐκείναις ἀλλὰ καί δι' αὐτό τοῦτο τὸν τρό-
 πον τῆς ἐλευθερίας· ἀλλὰ μὴν δι' αὐτό τοῦτο συμπεραίνει ἀντίφασιν·
 ἄρα· ἡ ἐλάττων εἶναι φανερά, ὅτι δι' αὐτό τοῦτο, ὅτι ἀφεύκτως συμπε-
 ραίνει ταῖς δύο ἐνέργειαις ἐκείναις, συμπεραίνει νὰ γίνωνται ἔτσι, ὅπου
 30 νὰ μὴν ἡμποροῦν νὰ μὴ γένουν· δι' αὐτό δέ τοῦτο ὅτι συμπεραίνει τὸν
 τρόπον τῆς ἐλευθερίας, συμπεραίνει, νὰ γίνωνται ἔτσι, ὅπου νὰ ἡμπο-
 ροῦν νὰ μὴ γένουν· ἀλλὰ τὸ νὰ γίνωνται ἔτσι, ὅπου νὰ μὴν ἡμποροῦν νὰ
 μὴν γένουν καί νὰ γίνωνται ἔτσι, ὅπου νὰ ἡμποροῦν νὰ μὴ γένουν, εἶναι
 35 ἀντιφατικό, ὅπου ἐν αὐτῇ τῇ ὑποθέσει τῆς προδιοριζούσης ἀποφάσεως
 ἀληθεύουσιν· ἄρα· οὐδέ ἀναστρέφουσι καλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἐνα-
 ντίον μας, ὅταν δεχώμεθα τὰς δραστικὰς προκαταθέσεις τῶν καλῶν
 ἐνεργειῶν· αὐταὶ γάρ αἱ ἀποφάσεις πού συμπεραίνουσι τὰς ἐλευθέρας
 ἐνεργείας κρέμονται οὐσιαστικῶς ἀπὸ τὴν μέσσην ἐπιστήμην, ὅτι προη-
 40 στροφὴν, ἂν δοθῇ ἢ τοιαύτη βοήθεια, διαλαμβάνει ὁ θεός, καί οὐκ

ἄλλως, τήν θέλουσαν δραστικῶς τήν ἐπιστροφὴν ἀπόφασιν· ὅθεν αὐτὴ ἢ ἀπόφασις συμπεραίνει ἀναγκαίως τήν ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἀνάγκη φευκτῆ, ὅτι εἶναι ἀνάγκη ὑποθέτουσα τήν μέσσην ἐπιστήμην, τήν ὁποίαν ἢ κτιστὴ θέλησις τεθειμένη ἐν ἐκείνῃ τῇ βοηθείᾳ ἐμπορεῖ νά ἐμποδίση· εἰ
 5 δ' ἐμπορεῖ νά ἐμποδίση τήν ἐπιστήμην τήν ὁποίαν οὐσιαστικῶς ὑποθέ-
 τει ἐκείνη ἢ ἀπόφασις, ἐμπορεῖ νά ἐμποδίση τήν ἀπόφασιν καί τήν ἀνά-
 γκην ὁποῦ κατὰ μορφήν στέκει εἰς ἐκείνην τήν ἀπόφασιν.

Τό δεύτερον μέρος τῆς θέσεως ἔλεγεν, ὅτι τὰ ὑποθετικά ἐλευθέρως μέλλοντα προνοοῦνται ἐν ἑαυτοῖς. Βεβαιοῦται πρῶτον μέ ἐκεῖνο ὅπου
 10 εἶπαμεν περὶ τῶν ἀπολύτως μελλόντων γνωριζομένων ἐν ἑαυτοῖς· τό
 αὐτό γάρ τυχαίνει νά εἰποῦμεν περὶ τῶν ὑποθετικῶν, ὅτι γάρ δέν ἀνα-
 πτύσουσιν ἐνεργεῖα εἶναι, καί ἀναπτύσουσιν ἐνεργεῖα μή εἶναι, τό
 ἔχουσι κοινόν μέ τὰ ἀπόλυτα μέλλοντα, ὅθεν ὁ Θωμᾶς, τό ὁποῖον προ-
 σφέρομεν ἐναντίον εἰς τούς θωμιστάς, λέγει, ὅτι ὁ αὐτός ἐστὶ λόγος περὶ
 15 τῆς ἀληθείας τοῦ παρεληλυθότος καί τοῦ μέλλοντος καθάπερ περὶ τῆς
 ἀληθείας τοῦ μή ὄντος· ἄρα ἂν δέν ἀντίκειται εἰς τήν γνωστότητα τοῦ
 παρεληλυθότος καί τοῦ ἀπλῶς μέλλοντος τό νά μήν εἶναι ἐνεργεῖα,
 οὐδέ εἰς τήν γνωστότητα τοῦ ὑποθετικοῦ δέν ἀντίκειται· ἄρα ἂν ἐκεῖνα
 γινώσκονται ἐν ἑαυτοῖς καί τοῦτα ἐν ἑαυτοῖς· ἐπιβεβαιοῦται, ὅτι καθὼς
 20 εἰς τὰ ἀπολύτως μέλλοντα διαιρεῖται ἢ κατὰ μορφήν μελλοντότης ἀπό
 τήν κατ' αἰτίαν, ἔτσι καί ἐν τοῖς ὑποθετικοῖς, καί καθὼς ἐκείνη κείτεται
 εἰς τοῦτο, ὅτι τό πρᾶγμα ἔσεται ἐν ἑαυτῷ οὕτως, ἔτσι τούτῃ κείτεται εἰς
 τοῦτο, ὅτι ἢ ἐπιστροφή ἔτσι ἤθελεν εἶναι ἐν ἑαυτῇ, ἂν ἐκθαρίζετο ἢ ὑπό-
 θεσις· ἄρα καθὼς ἀμέσως γινώσκειται ἀπό τόν θεόν τό οὕτως ἔσεται ἔτσι
 25 γινώσκειται ἀμέσως τό οὕτως ἦν ὄν. Βεβαιοῦται ἐκ προτέρου. Τό ὄν ἐπι-
 στητόν ἐπίσταται ὁ θεός, ἢ ἐστιν ἐπιστητόν ἄνευ ἀτελείας τοῦ ἐπισταμέ-
 νου· πᾶν ὑποθετικῶς μέλλον ἐπιστητόν ἐν ἑαυτῷ ἐστίν // (σ. 12) οὕτως
 ἄρα· ἢ μείζων δῆλον· ἦν γάρ ἀγνωσία τό ἀγνωεῖν ἐκεῖνο βεβαιοῦται ἢ
 ἐλάττων, διά τοῦτο γάρ οὐκ ἔστιν ἐν ἑαυτῷ ἐπιστητόν ἢ ὅτι ἐγνωσμένον,
 30 ἦν ἂν ἀρχή καί αἰτία τῆς ἐπιστήμης ἢ γινώσκειται· οὐδέτερον ἀληθές·
 ἄρα· αὕτῃ ἢ ἐλάττων· κατὰ δεύτερον μέρος ἄνωθεν ἐβεβαιώθη, ὅπου
 εἶπαμεν, ὅτι ὁ θεός ὅταν γινώσκει, οὐ λαμβάνει τὰ εἶδη τῆς νοήσεως
 αὐτοῦ ἐκ τῶν ἀντικειμένων· τό πρῶτον μέρος τῆς ἐλάττονος εὐδηλον
 πρῶτον· τό γάρ ὄν ὑποθετικῶς ὑπάρχων ἢ παῦον ὑποθετικῶς, ἐν ἑαυτῷ
 35 ἐστίν ὑποθετικῶς ὑπάρχων ἢ παῦον· ἀλλά μήν ἢ ἐστίν ὄν ὑποθετικῶς
 ὑπάρχων ἢ παῦον, ἐπιστητόν ἐστίν· ἄρα ἢ ἐστίν ὄν ὑποθετικῶς ὑπάρχων
 ἐν ἑαυτῷ ἢ παῦον ἐν ἑαυτῷ· ἐπιστητόν ἐστίν ἐν ἑαυτῷ. Δεύτερον· κατ'

αυτούς τούς θωμιστάς τό ὑποθετικόν μέλλον ἐστίν ἀντικείμενον τοῦ προδιορισμοῦ, ἀλλ' ἢ ἀντικείμενον τοῦ προδιορισμοῦ γινώσκεται παρά θεοῦ καί ὄν ἐν ἑαυτῷ ἀντικείμενον τοῦ προδιορισμοῦ γινώσκεται ἐν ἑαυτῷ. Τρίτον· ὅτι ὁ τοῦ ἀληθοποιοῦ λόγος κοινωνεῖται οὐκ ἤττον τῷ
5 ὄντι, ἢ τῷ μή ὄντι, ὡς διδάσκουσιν πάντες οἱ θεολόγοι μετά τοῦ Θωμᾶ.

Ἐνστασις α'. Τό ὑποθετικόν ἐλεύθερον μᾶλλον οὐκ ἔστι τι, ἀλλ' ἦν ἄν· τό μή ὄν τι, ἀλλ' ἦν ἄν, οὐκ ἐστίν ἐπιστητόν, ἀλλ' ἦν ἄν. ἄρα. Ἐπιβεβαιουῦται πρῶτον· τό ἀντικείμενον κατ' ἐκείνον τόν λόγον διορίζει τήν ἐπιστήμην περί ἑαυτοῦ, καθ' ὃν αὐτό ἐστί διωρισμένον ἐν ἑαυτῷ· ἀλλ' ἢ
10 ἐπιστροφή τῶν Τυρίων λόγου χάριν, οὐκ ἐστίν ἐν ἑαυτῇ διωρισμένη, διωριζέτο δ' ἄν ὅταν ἄν τιθεῖτο ἢ τῶν κλήσεων ὑπόθεσις· ἄρα τό ὑποθετικόν οὐ διορίζει τήν ἐπιστήμην περί ἑαυτοῦ, ἀλλ' διώριζεν ἄν. Ἐπιβεβαιουῦται δεύτερον· ἐάν τό ἀντικείμενον ἐκείνο διώριζεν αἰδίως τήν περί αὐτοῦ ἐπιστήμην, αὐτό ἦν ἄν αἰδίως ἐν ἐνεργείᾳ διορίζοντος· ἀλλ' οὐ
15 δύναται οὕτως εἶναι, εἰ μή ἢ ἐν ἐνεργείᾳ ὄντος· ἄρα εἰ διώριζεν ἄν αἰδίως ἦν ἄν ἐν ἐνεργείᾳ ὄντος· οὐδέν δέ αἰδίως εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ ὄντος δύναται, εἰ μή ὁ θεός. Ἐπιβεβαιουῦται τρίτον· ἐάν ἐκείνη ἢ ἐπιστροφή ἦν διοριστικόν τῆς θείας ἐπιστήμης, καθ' αὐτήν ἄν εἶχε τι ἐνδοτερικόν αὐτῇ, τουτέστι τόν λόγον τοῦ διοριστικοῦ, ἀλλά μήν οὐκ ἔχει, οὐκ ἐστι
20 γάρ τι, ἀλλ' ἦν ἄν εἰ ἄν τεθεῖτο.

Ἀποκρίσις α'· μετά καταστροφῆς τῶν ἐπιχειρημάτων κατά τῶν θωμιστῶν αὐτῶν. Ἐκείνη ἢ ἐπιστροφή, ἣτις ἐν ἑαυτῇ κατά μορφήν οὐκ ἔστι τι, ἀλλ' ἦν ἄν δύναται διορισθῆναι ἐν ἑαυτῇ, ὅτι διορίζεται τῇ προδιοριστικῇ ἀποφάσει κατά τούς θωμιστάς. Δεύτερον, ἐκείνη ἢ ἐπιστροφή,
25 ἣτις ἐν ἑαυτῇ οὐκ ἔστι διωρισμένη, ἀλλ' ἦν ἄν, αὐτή ἐν ἑαυτῇ, ὡς διηρημένη τῆς ἀποφάσεως, ὀρίζει τήν ἀπόφασιν, καί γάρ ὡς διηρημένη ἀποφασίζεται καί ὡς ἀποφασίζεται ἐστίν ὄρος τῆς ἀποφάσεως· πῶς οὖν ὀρίζει καί οὐ μόνον διώριζεν ἄν. Τρίτον ἐάν ἐκείνη ἢ ἐπιστροφή ὀρίζει αἰδίως τήν ἀπόφασιν, ἔπεται ὅτι αἰδίως ἐστίν ἐν ἐνεργείᾳ ὀριζούσης·
30 πῶς ἐστίν ἐν ἐνεργείᾳ ὀριζούσης μή οὔσα ἐνεργείᾳ; Τέταρτον πῶς ἔχει λόγον ὀριστικόν, ὅταν οὐδέν ἔχει τό ἐνδοτερικόν ἑαυτῇ; // (σ. 12)

Ἀποκρίσις δευτέρα κατά μορφήν· ἀπόφημι τήν ἐλάττονα· τό μή ὄντι, δύναται εἶναι ἐπιστητόν ἐνεργείᾳ, εἰ καί ἐνεργεία οὐκ ἔστιν, ἀλλ' ἦν ἄν, ἐπίσταται γάρ ἐνεργείᾳ ὁ θεός καί τά μή ὄντα ἐνεργείᾳ καί δὴ ἐν
35 ἑαυτοῖς, ὡς ἐβεβαιώσαμεν ἐν τοῖς δυνατοῖς· πρὸς τήν πρώτην ἐπιβεβαιώσιν διαιρεῖται ἢ μειζῶν· τό ἀντικείμενον κατ' ἐκείνον τόν τρόπον διορίζει τήν ἐπιστήμην περί αὐτοῦ, καθ' ὃν ἐστίν αὐτό διωρισμένον ἐν

ἐαυτῶ, τουτέστι διορίζει, ἵνα ἡ ἐπιστήμη ἔχη κατὰ τὴν αὐτῆς ὄντοτητα τὸν τρόπον τοῦ διορισμοῦ ὃν ἔχει αὐτό τὸ ἀντικείμενον, ἀπόφημι· διορίζει ἵνα ἔχη κατ' ἔμφασιν τὸν τρόπον ὃν ἔχει αὐτό τὸ ἀντικείμενον. Κατάφημι τὴν μείζονα καὶ ἐλάττονα καὶ ἀπόφημι τὴν συνέπειαν. Τό τειχίον κατ' ἐκεῖνον τὸν λόγον, καθ' ὃν ἐστὶ, διορίζει τὴν ὄρασιν, οὐχ ἵνα ἡ ὄρασις, ἀλλ' ἵνα ἐμφαίνῃ τὸ τειχίον (στο περιθώριος χ1: *τὴν ὄρασιν τοῦ τείχους*)· οὕτως ἡ ἐπιστροφή τῶν Τυρίων ἢ ἐν ἐαυτῇ οὔσα οὐδὲν καὶ οὔσα μὴ διωρισμένη, ὡς τοιαύτη διορίζει τὴν ἐπιστήμην, οὐχ ἵνα ἡ οὐδὲν, ἢ ἵνα ἡ μὴ διωρισμένη, ἀλλ' ἵνα ἐμφαίνῃ τὸ τοιοῦτο εἶναι· πρὸς τὴν δευτέραν ἐπιβεβαίωσιν διαιρεῖται ἡ μείζων· αὐτό ἦν αἰδίως ἐνεργεῖα διορίζοντος διορισμῶ ἀποτελεσματικῶ, ἀπόφημι μόνον διορισμῶ ἀντικειμένου, κατάφημι τὴν μείζονα καὶ ἀπόφημι τὴν ἐλάττονα, δύναται γάρ τί ὃν οὐδὲν αἰδίως διορίσαι τὴν θείαν ἐπιστήμην ἐν λόγῳ ἀντικειμένου, καίπερ ἐν λόγῳ ἀποτελέσματος, τουτέστιν ἐκφύοντος τὴν ἐπιστήμην μὴ δύνηται, ἐπειδὴ τὸ οὐδὲν γεννητικὸν εἶναι οὐ δύναται. Πρὸς τὴν τρίτην ἐπιβεβαίωσιν ἀπόφημι τὴν μείζονα, εἰ τὸ ἔχειν ἐκεῖνο δηλοῖ φυσικῶς ἔχειν καὶ ἐν τῇ φύσει τῶν πραγμάτων, τὰ γάρ μὴ ὄντα, εἰ καὶ μὴ ἔχοντα οὕτως ἐνδοτερικὸν τι δύναται ἔχειν τὸν διοριστικὸν λόγον. Βέβαια καὶ τὸ ἀδύνατον γινώσκειται ὡς ἀντικείμενον καὶ τὰ τοιαῦτα ὑποθετικά καὶ μὴ ἔχοντα τί ἐνδοτερικὸν, ἔχουσι τὸν τοῦ ὀριστικοῦ λόγον.

Ἔνστασις β'· ἐν τῷ ἀντικειμένῳ ταύτης τῆς προτάσεως, χάριν λόγου, ἐάν κληθῇ παρὰ θεοῦ ὁ Πέτρος ἐπιστραφήται, ἢ κατὰ τὸ μέρος τῆς ὑποθέσεως συγκλείεται ἡ συνδρομὴ τοῦ θεοῦ, ἢ οὐ συγκλείεται· οὐδέτερον οἶοντε λέγεσθαι· ἄρα· ἡ ἐλάττων βεβαιούται, ... ἐάν συγκλείεται ἡ ἐπιστροφή ἐστὶν ἀναγκαίας ἐπιστήμης ἀντικείμενον, ἀνάγκη γάρ τίθεσθαι τὸ ἀντικείμενον συντρέχοντος τοῦ θεοῦ· εἰ δὲ οὐ συγκλείεται, οὐκ ἔστιν ἤδη μέλλουσα ἡ ἐπιστροφή, οὐδεμίαν γάρ ἐπιστροφήν δυνατόν γενέσθαι ἐπὶ μὴ συνδρομῇ τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ἐν ὑποθέσει μὴ συγκλειούσῃ τὴν θεοῦ συνδρομῇ. Ἀπόκρισις· λέγω ὅτι ἐν τῇ ὑποθέσει ἐκείνης τῆς προτάσεως καὶ τῶν ὁμοίων συγκλείεται ἡ τοῦ θεοῦ συνδρομὴ ἐν πρώτῃ ἐνεργεῖα, ἀλλ' οὐκ ἐν δευτέρῃ ἐνεργεῖα· οὐ συγκλείεται δὲ ἡ συνδρομὴ ἐν δευτέρῃ ἐνεργεῖα, ὅτι αὕτη ἐστὶν ἐνεργεῖα τοῦ θεοῦ ταυτοπεποιημένη τῇ ἐνεργεῖα τῆς κτιστῆς θελήσεως, ἢ περὶ ὁ θεὸς ὡς διωρισμένος παρὰ τῆς κτιστῆς θελήσεως καὶ ἡ κτιστὴ θέλησις ὡς διορίζουσα συντρέχουσιν εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐνεργεῖαν // (σ. 14) τεθειμένης δὲ τοιαύτης ἐνεργεῖας ἀναγκαιῶς τίθεται τὸ ἀποτέλεσμα, ὅθεν ἐάν ἐκείνη ἡ ὑπόθεσις συνέκλειε ταύτην τὴν ἐνεργεῖαν συνεδεῖτ' ἂν οὐσιαστικῶς τῷ ἐν ὑποθέσει, ἐκείνη δ' ἡ πρότασις ἦν ἂν ἀπλῆς νοήσεως. Συγκλείει δὲ τὴν ἐν πρώτῃ ἐνεργεῖα συνδρομῇ, ἢ περὶ ἐστὶν ἐνεργεῖα τῆς θείας θελήσεως προσφερούσης ἀδιαφόρως τῇ κτιστῇ θελήσει τὴν ἐν δευτέρῃ ἐνεργεῖα συνδρο-

μὴν, διορισθησομένην κατὰ τὸ αὐτῆς αὐτεξούσιον παρὰ αὐτῆς τῆς κτιστῆς θελήσεως· ὅθεν αὕτη ἡ συνδρομὴ οὔσα ἀδιάφορος καθ' αὐτήν οὐ συνδέεται τῷ ἀγαθῷ μᾶλλον ἢ τῷ κακῷ ἀποτελέσματι καὶ ἐπομένως ἐκείνη ἢ πρότασις ἐστὶ μέση ἐπιστήμη.

- 5 Ἔνστασις τρίτη. Τὸ μόνον ἐν ὑποθέσει ἀξιόμισθον οὐ παρακινεῖ ἀπολύτως τὸν θεὸν πρὸς τὸ δοῦναι τὸ βραβεῖον· ἄρα οὔτε τὸν θεῖον οὐν ἀπολύτως διορίζει πρὸς τὸ ἐπίστασθαι τὸ μόνον ἐν ὑποθέσει ἀντικείμενον. Ἀπόκρισις, ἀποφημι τὴν συνέπειαν· ἡ διαφορὰ ἐστίν, ὅτι ὑποθεθεμένης τῆς ἄκρας διορήσεως, ἣν ἔχει ὁ θεὸς πρὸς τὸ ἐπίστασθαι πᾶν
- 10 τὸ ἐπιστητόν, ἵνα ἐνεργεῖα νοεῖται τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, ἀρκεῖ μόνον τὸ εἶναι αὐτὸ ἐπιστητόν· ἐπειδὴ οὖν ἡ ἐπιστητότης ἐστίν ὄρος ὑπερέχων πᾶν ὃν καὶ αὐτὸ τὸ ἐν ὑποθέσει ἐστίν ὃν, ὅθεν καὶ ἐπιστητόν, ἀρκεῖ τοῦτο, ἵνα νοῆται. Ἄλλ' ὁ τοῦ ἀξιομίσθου λόγος καθίσταται ἐν τῇ προσλογιμότητι τουτέστιν ἐν τῷ δύνασθαι προσλογίζεσθαι, ὅπερ οὐκ ἔστι
- 15 λόγος ὑπερέχων, ἀλλὰ περιορισμένος εἰς τὸ καλὸν καὶ κακὸν ἀπολύτως ὑπάρχοντα· οὐδεὶς γάρ ἐστίν ἄξιος βραβεῖου ἢ τιμωρίας οὐδέποτε ἔργαζόμενος καὶ οὐκ ἐργάζεται ἐκεῖνος, οὗ τὸ ἔργον ἐστὶ μόνον ἐν ὑποθέσει.

Καὶ ταῦτα σοι τῷ ἀγορέστω οὐ πρὸς κόρον, ἀλλ' εἰς ἐρεθισμὸν ὀρέξεως ἐκείνων, ἃ σοίτε καὶ τοῖς λοιποῖς ἡμῶν ἔλλησιν, ὁ κατακριθεὶς ἐξ

20 ἀπαλῶν δυνύχων μετὰ ἐχθροδῶν βαρβάρων βιοῦν, κεράσω ἀφειδῶς, εἰ μὴ με θάνατος προαρπάξας διαφθείρη μου μετὰ τοῦ φιλελλήνου καὶ τὸ φιλοχρῦσανθον· ἔρρωσο φειδόμενος τῆς ἀστροθεωρίας κατὰ τὴν χειμέριον ὥραν.

RÉSUMÉ

LES DISSERTATIONS ÉPISTOLAIRES DE NICOLAOS COMNÈNE PAPADOPOULOS ADRESSÉES À SON ÉLÈVE CHRYSANTHOS NOTARAS

Le manuscrit no 247 de la collection du Metochion du Saint Sepulcre à Constantinople contient onze dissertations épistolaires de Nicolaos Comnène Papadopoulos (1651-1740), professeur grec de droit canon à l'Université de Padoue, adressées à son élève Chrysanthos Notaras, plus tard patriarche de Jérusalem.

Il s'agit de réponses à des questions formulées par ce dernier au cours de ses études à Padoue (1697-1700) ou ultérieurement.

Les trois dissertations que nous publions ici ne sont pas datées. Le sujet de la première est le suivant: "De la dite et n'ayant jamais eu lieu ultime Synode à Sainte Sophie (1450)". L'écivain contest l'existence de cette Synode ainsi que l'authenticité de ses thèses sur une longue argumentation. Le texte est publié et commenté.

Les deux dissertations suivantes, la deuxième et la quatrième dans la classification de la collection (des éléments intérieures nous obligent à faire précéder la quatrième) sont relative à des thèmes de dogmatique.

La première "De la divine et libre volonté" autant que la deuxième "Comment les créations sont conçues par Dieu et comment Dieu surveille ce que est hors de lui" - comme l'auteur lui-même le signale - sont parmi les sujets *les plus difficiles, les plus confidentiels, les plus secrets, et tout simplement parmi les plus mystérieux de la théologie*. Il est question de sujets dont les théologiens scolastiques se sont occupés. Il est même fort probable que ces sujets ont été enseignés à la Faculté de Théologie de Padoue, à l'époque des études de Chrysanthos. Ces dissertations sont précédées d'une introduction. Les textes en sont publiés sans commentaires.

VASSILIKI BOMBOU-STAMATI